АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

4

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы—1975

Scanned with ACE Scanner

[illegible] 17/XII

"Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатын тәдриси" № 6

Гонорар

Ә. Абдуллајев (редактор) – 120 ман.
Т. Маһмудов (тех. ред.) – 92. 50 г.
А. Әминов (ред. муав.) – 90 ман.

Ҹәми: 302 ман. 50 гп.

Ә. Ҹаббарова – 25 ман.
С. Шүкүрова – 15 ман.
Ә. Сарајев – 15 ман.
Т. Исмајылов – 20 ман.
Һ. Мирзәјев – 35 ман.
А. Сәмизов – 25 ман.
Ә. Агајев – 60 ман.
Ш. Сәррафов – 25 ман.
Ш. Мәмизов – 20 ман.
А. Әминов – 60 ман.
М. Әлијев – 25 ман.
С. Пашајев – 40 ман.
С. Худијев – 30 ман.

Ҹәми: 395 ман.

Үмуми: 697 ман. 50 гп.

редактор муавини [signature] Әминов А.

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән нәшр един́ир

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 4 (88)

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

БАКЫ — 975

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1975.

Scanned with ACE Scanner

МҮНДӘРИЧАТ

I. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

Әфшан Чаббарова. Услуб сәһвләри вә услуби нормалар . 3
Мәммәд Мәчидов. Сөз дахилиндә гоша самит сәсләрин әдәби тәләффүзү үзәриндә иш 10
Наимә Мәммәдова. Рус мәктәбләриндә шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк тәчрүбәсиндән 15
Рәһилә Гулијева. Әдатларын тәдриси һаггында . . 20
Садыг Шүкүров. Дил вә услуб һаггында 25
Һәсәнага Мирзәјев. Шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләр вә онлара гаршы мүбаризә јоллары 30
Ингилаб Гулијев. Архаик сөзләрин Ағчабәди рајону шивәләри шәраитиндә өјрәдилмәси 37

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

Аббас Сәмәдов. Муса Чәлилин «Гушчуғаз» ше'ринин тәдриси тәчрүбәсиндән 43
Әкбәр Сарыјев. Әдәбијјат фәннинин тарихлә әлагәли тәдриси 48
Әждәр Ағајев. С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри васитәси илә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси 55
Шаһин Сәфәров. Әдәбијјат дәрсләриндә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин тәдриси 60
Шамхәлил Мәммәдов. А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ринин шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри илә әлагәли тәдриси . . 67
Мәммәд Әлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә поетик формаларын өјрәдилмәси. Тәчнисләр 73
Аллаһверди Еминов. Елми-фантастик әсәрләрин мүталиәси тәчрүбәсиндән 81
Томас Исмајылов. Ахшам мәктәбләриндә әдәбијјат фәннинин тәдриси вә зачотларын кечирилмәси һаггында . . . 85
Бәхтијар Мәммәдзадә. Фүзулинин ирсинин тәдрисиндә әдәбијјат нәзәријјәсинин өјрәдилмәси 92
Сәдник Пашајев. Сары Ашыг вә «Јахшы-Јаман» дастаны 99
1975-чи илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш материаллар 107

1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

ҮСЛУБ СӘҺВЛӘРИ ВӘ ҮСЛУБИ НОРМАЛАР

Әфшан ЧАББАРОВА
Бакыдакы М. Н. Туси адына 173 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Дил-әдәбијјат мүәллими јарадычы јазылара һазырлыг вә ја тәсһиһ дәрсләриндә шакирдләрин башга бир кә услуб сәһвләрини дә ашкара чыхарыр, бунларын арадан галдырылмасынын үсулларыны мүәјјәнләшдирир.

Әдәби дилин үслуби гурулушу онун грамматик гурулушуна гаршы дурмур, әксинә, ону тамамлајыр. Әдәби дил нормалашмыш дилдир. Нормалар гајдалар әдәби дилин бүтүн үслубларына аиддир. Лексик нормалар сөз сечмәјин, грамматик нормалар сөзләрин, сөз бирләшмәләринин, чүмләләрин дилдәки имканларыны ајдынлашдырыр. Орфоепик нормалар тәләффүзүн гајдаларыны, орфографик нормалар сөзләрин ваһид јазылышыны, дурғу ишарәләринин ваһид ишләнмә системини өјрәдир.

Әдәби дилин үслуби нормалары исә нитгин ишләнмә јериндән, мәгамындан асылы олараг дилин лексик, грамматик имканларындан мәгсәдәујғун истифадәни өјрәдир. Үслуби нормалар нитгин мәнтигли, ардычыл, дәгиг, јығчам, тә'сирли олмасыны тәләб едир. Нитгин үслуби нормалары бунлардыр: **мәнтигилик, ајдынлыг, ардычыллыг, дәгиглик, јығчамлыг, аһәнкдарлыг, експрессивлик.** (Камил Әлијев, филоложи елмләр намизәди, досент, «Дилчилијин башга шө'бәләри илә үслубијјатын әлагәси вә фәргли чәһәтләри», «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1973, 4). Бу нормалар тәләб едир ки, фикирләр ајдын, мәнтигли, ардычыл шәкилдә шәрһ едилсин. Фикирләрин ифадәси үчүн дәгиг сөзләр сечилсин, јығчамлыг, лакониклијә риајәт едилсин, нитгин аһәнкинә хәләл кәтирән

Scanned with ACE Scanner

лүзумсуз сөзләр, ифадәләр ишләдилмәсин, фикирләрин ифадәсиндә тә'сирлилијә чәһд едилсин. Сөз еһтијаты, тәфәккүрлә бағлы, грамматик гајдаларын тәһрифи илә әлагәдар нитгин үслуби нормаларынын позулмасы һаллары баш верир.

Л. И. Вилланд естон мәктәбләриндә үслубијјатын тәдрисинә аид јаздығы намизәдлик диссертасијасынын II фәслини шакирдләрин јазылы нитгдә бурахдыглары үслуб сәһвләринә вә онун тәснифатына һәср етмишдир. Мүәллиф үслуб сәһвләринин тәснифатында гаршыја чыхан чәтинлији үслуб сәһвләринин чохлуғунда вә мүхтәлифлијиндә көрүр. О, шакирдләрин инша јазыларында даһа тез-тез мүшаһидә едилән нитг гүсурларына әсасән 11 башлыг алтында типик үслуб сәһвләринин 40-дан чох нөвүнү көстәрир. Л. И. Вилланд е'тираф едир ки, бу тәснифат мүрәккәбдир. Естон тәдгигатчысынын тәснифатыны биз әкәр јухарыда көстәрдијимиз әдәби дилин үслуби нормалары үзрә груплашдырсаг, (бу нормаларын позулмасы бахымындан) практик чәһәтдән чох садә, шакирдләрин тез мәнимсәјә биләчәји бир бөлкү алынар.

Беләликлә, шакирд јазыларындакы үслуб сәһвләрини үслуб нормаларынын позулмасы бахымындан груплашдырмағы ашағыдакы сәбәбләрә көрә мәгсәдәујғун сајмаг олар:

1. Үслуб нормалары лексик, синтактик, морфоложи ганунлара бағлы олмагдан әлавә, нитгин експрессивлик, тәбиилик, аһәнкдарлыг кими хүсусијјәтләрини дә әһатә едир.

2. Грамматик, лексик гүсурларла бағлы үслуб сәһвләринин нөвләри чохдур, мүхтәлифдир. Үслуб нормалары исә јығчамдыр, конкретдир. Шакирд бу үмуми ганунаујғунлуглары—нормалары баша дүшдүкдән сонра нитгдә бунларын позулмасы илә әлагәдар бурахылан гүсурлары, онларын баш вермә сәбәбләрини асанлыгла сечә биләр. Бу нөгсанлары ислаһ етмәк она асан көрүнәр. Даһа доғрусу, шакирдләр конкрет олараг јазылы вә шифаһи нитгә верилән үслуб тәләбләринин нәдән ибарәт олдуғуну даһа ајдын дәрк едәрләр.

3. Үслуб нормаларынын позулмасы һаллары тәкчә ајрыча чүмләләрин тәһлили заманы ашкара чыхарыла билмәз. Мәсәлән, нитгин аһәнкдарлыг үслуби нормасы тәләб едир ки, тәкчә бир чүмләнин сәсләнмәсинә дејил, бүтөв нитг бәндләринин аһәнкдарлығына диггәт јетирилсин, тәбиилији, аһәнки позачаг синтактик конструксија, сөз, ифадә мәтндән чыхарылсын. Үслубун ардычыллыг нормасы нәинки бир-биринин ар-

дынча кәлән ики-үч чүмләдә фикирләрин мәнтиги, ардычыл шәрһини тәләб едир, һәм дә бүтүн нитг бәндләринә, бүтөв мәтнә ардычыллығын горунмасы ме'јары илә јанашыр. Гејд еләк ки, үслуб сәһвләринә үслуби нормаларын позулмасы нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг мәсәләси илк дәфә профессор А. Абдуллајевин «Үслубијјат мәшғәләләринин методикасы» елми-методики китабында шәрһ олунмуш. Б. С. Мучник исә нитгдә үслуб нормаларынын јалныз биринин позулмасына—мә'на долашыглығына, мәнтиги гүсурлара диггәт јетирмишдир.

Инди исә үслуб нормаларыны, бу нормаларын позулмасы, шакирд нитгиндә үслуб сәһвләринин баш вермәсинин сәбәбләрини нәзәрдән кечирәк.

Мәнтигилик, ајдынлыг, ардычыллыг үслуби нормасы

Долашыг чүмлә долашыг мүһакимә илә бағлыдыр. Һәлә вахтилә Ф. Көчәрли нитгин тәфәккүрлә әлагәсини чох дәгиг шәрһ етмишдир: «Бизим јәгинимиздир ки, дили долашыг шәхсин фикри дә долашыгдыр. Доғру вә саламат фикирли адамларын кәламы һәмишә ајдын, ачыг вә дүзкүн олур».

Рабитәли нитгдә тәчрид олунмуш чүмлә фикри һәлә там, дәгиг ифадә едә билмәз, о һәлә јарымчыг тә'сир бағышлајыр. Фикир инкишафы үчүн бир-биринә бағлы мүһакимәләр групу кәрәкдир. Бу мүһакимләр групу мәнтиги бирлији олан, бир-бири илә сых әлагәли фикирләрин инкишафыны јарадыр. Мүһакимә јүрүдүб мәнтиги нәтичәјә кәлмәкдән башга, тәфәккүрүн вә онун ифадә формасы олан нитгин мүхтәлиф әлагә формалары мөвчуддур. Нитгин мәнтигсизлији бу әлагә формаларынын позулмасы илә бағлы олур.

Һәр һансы рабитәли нитг (јазылы вә шифаһи) мүәјјән, ардычыл, сүбутлу мүһакимәләр әсасында гурулмалыдыр. Мәнтигин ејнијјәт ганунуна көрә, бир һөкмдә мүһакимә предмети дәјишмәмәлидир. Зиддијјәт ганунуна көрә исә бир әшја һаггында бир-биринин там зидди олан ики һөкм ејни вахтда доғру ола билмәз. Бунлардан бири дүзкүн, о бири мүтләг сәһв олмалыдыр. Мәнтигин әсасланма ганунуна көрә, әшја, һадисә һаггындакы мүһакимәләрин доғрулуғу үчүн кифајәт гәдәр әсас кәтирилмәлидир. Нәји исә демәк аздыр, ону әсасландырмаг лазымдыр. Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгиндә шакирд тәфәккүрүнүн кифајәт гәдәр инкишаф етмәмә-

Scanned with ACE Scanner

си сәбәбиндән нитгин мәнтигилик, ајдынлыг нормасынын позулмасы һаллары баш верир.

Шакирд јазыларындан кәтирилмиш нүмунәләрә диггәт јетирәк:

1. «Тарихдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси кими һеч бир мүһарибә олмамышдыр. Она көрә јох ки, бу, милјонларла адамын һәлак олдуғу ән дағыдычы мүһарибә иди. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, кечмишдә һеч вахт фашист ишғалчыларына гаршы мүбаризәдә бу гәдәр гәһрәман олмамышды, гәһрәманлыг, рәшадәт көстәрилмәмишди».

Шакирд Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ән дәһшәтли мүһарибә олдуғу фикрини јүрүдүр, лакин ону әсасландыра билмир. Әсас үчүн кәтирдији һөкмдә фактик сәһвләрә јол верир. Бу нәдән ирәли кәлир? Чүнки шакирд фашист партијасынын јаранмасы тарихини билмир Она елә кәлир ки, бир әср, ики әср габагкы мүһарибәләр дә фашистләр тәрәфиндән төрәдилиб. Бурада нитгин мәнтигилик, ајдынлыг нормасы позулмушдур. Демәли, шакирд ирәли сүрдүјү тезиси әсасландыра билмир.

2. «Севил анламыр ки, Балашын евә кәтирдији гадын шәкли әхлагсыз вә позғундур». («Севил» пјеси үзрә инша).

Бурада мәнтигин ејнилик гануну позулмушдур. Шакирд бир һөкм дахилиндә мүһакимә предметини дәјишмишдир. Көрүндүјү кими, шакирд мүһакимә предмети олараг Дилбәрин шәклини көтүрдүјү һалда, онун әламәтини шәклә шамил етмиш, беләликлә дә, мә'на долашыглығына сәбәб олмушдур.

3. «Забитләр вә алманлар орада һәлак олдулар». («Узаг саһилләрдә» әсәри үзрә инша).

Һәмчинс үзвләри тәшкил едән сөзләр мәнтиги чәһәтдән әлагәли олмадығындан чүмләдә мә'на долашыглығы јаранмышдыр.

4. «Дәнизчинин әјниндә золаг-золаг көјнәк, башында дәнизчи папағы вә ағзында гәлјан түстүләнирди», («Дәнизчи шәкли», ифадә јазы).

Шакирд мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрдән бириндә хәбәри бурахмыш вә мә'на долашыглығына, мәнтиги сәһвә јол вермишдир. Редактә олунмуш вариант: «Дәнизчинин әјниндә золаг-золаг көјнәк, башында дәнизчи папағы варды, ағзындакы гәлјан түстүләнирди».

Јухарыда көстәрдијимиз нүмунәләрдән ајдын олур ки, нитгин мәнтигилик, ајдынлыг, ардычыллыг үслуби нормасы ашағыдакы һалларда позулур: шакирд а) јүрүтдүјү фикри

әсасландыра билмәдикдә (шакирдин билијинин аз олмасы, дүнјакөрүшүнүн мәһдудлуғу илә әлагәдар); б) мүәјјән бир һөкмдә мүһакимә предметини дәјишдикдә; в) һәмчинс сыраја мәнтиги чәһәтдән бағлы олмајан сөзләри дахил етдикдә; г) нитг бәндләри арасында мәнтиги бағлылыг јарада билмәдикдә; г) мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрдән биринин компонентини лүзумсуз олараг ихтисар етдикдә; д) узлашма әлагәсини поздугда; е) сөзү мәгамында ишләтмәдикдә.

Нитгдә дәгиглик, јығчамлыг үслуби нормасы

Профессор Ә. Дәмирчизадә нитгдә дәгиглијә јүксәк гијмәт верәрәк јазыр: «...белә бир чәһәти јада салмалыјыг ки, һәр чүр үслуби әмәлијјат мә'нанын даһа дәгиг вә даһа тә'сирли ифадә едилмәси үчүндүр». (Ә. Дәмирчизадә, «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты», Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 203).

Франсыз јазычысы Жүл Ренар нитгин дәгиглији һаггында дејирди: «Дәгиг сөз! Дәгиг сөз! Әкәр ганун јазычылары јалныз дәгиг ифадәләр ишләтмәјә мәчбур етсәјди, нә гәдәр кағыза гәнаәт етмәк оларды!» Лев Успенски дәгиг сөзү гијмәтли кристал адландырыр. Бу зәррәчик һансы нитг парчасына дүшсә, өз е'чазкар күчүнү көстәрир.

Шакирдләр јазылы вә шифаһи нитгләриндә сөзү мәгамында ишләтмәмәк, дәгиглији позмаг сәбәбиндән хејли үслуб сәһвләринә јол верирләр. Шакирд јазыларындан кәтирилмиш нүмунәләрә диггәт јетирәк:

1. «Һачы Гара сурәти тәкчә хәсис дејил, һәм дә ловғалыг, јаланчылыг кими мәзијјәтләрә маликдир» («Һачы Гара», инша).

Шакирд «мәзијјәт» сөзүнүн мә'насыны билмәдијиндән ону чүмләдә тамамилә башга бир мәгсәдлә ишләтмишдир. «Мәзијјәт»—үстүнлүк демәкдир, ловғалыг, јаланчылыг исә һеч бир заман үстүнлүк, мүсбәт кејфијјәт һесаб олуна билмәз. Чүмлә белә гурулмалы иди: «Һачы Гара сурәти тәкчә хәсис дејил, һәм дә ловғалыг, јаланчылыг кими сифәтләрә маликдир».

2. «Үч гызыл гуш илә бирликдә меһтәр Заманы да сојундуруб зиндана салдылар» («Ханын гәзәби», ифадә).

Бу чүмләдә сөзләр мәгсәдәујғун сыраланмамыш, үслуби норма—дәгиглик позулмушдур. Илк охунушда белә тәсәввүр јараныр ки, нөкәрләр үч гызыл гушу да, меһтәр Заманы да сојундуруб зиндана атыблар. Һалбуки чүмләдәки фикир

Scanned with ACE Scanner

белә ифадә олунмалы иди: «Меһтәр Заманы сојундуруб үч гызыл гуш илә бирликдә зиндана салдылар».

3. «Онун еви икимәртәбәли көзәл бир бағдадыр». (Јај хатирәси», инша). Бу чүмләдә дә сөз сырасы позулмуш, дәгиглијә риајәт едилмәмишдир. Редактә олунмуш вариант: «Онун икимәртәбәли еви көзәл бир бағдадыр».

4. «Шәһәримиздә јени-јени биналар, кениш күчәләр, јашыл парклар, метролар, кино-театрлар, мағаза, мәктәбләр салыныр». Чүмлә тәртиб едиләркән шакирд сөзләрин сырасыны позмуш, һәмчинс үзвләрин һәр биринин мә'нача, кәмијјәтчә узлашмалы олдуғу хәбәрә диггәт јетирмәмиш, нитгин дәгиглик нормасыны тәһриф етмишдир. Тәсһиһ едилмиш вариант: «Шәһәримиздә јени-јени биналар, кино-театр, мағаза, мәктәбләр, метро стансијалары тикилир, парклар, кениш күчәләр салыныр».

Јухарыдакы нүмунәләрдән ајдын олур ки, нитгин дәгиглик үслуби нормасы ашағыдакы һалларда позулур: а) сөзләрдән мәгсәдәујғун истифадә етмәдикдә; б) сөзүн ифадә етдији мә'на шакирдә ајдын олмадыгда; в) сөз сырасы позулдугда; г) чүмләдә сөзләр арасында идарә әлагәси тәһриф олундугда.

Нитгдә аһәнкдарлыг үслуби нормасы

Шакирдләрин инша вә ифадә јазыларында аһәнкдарлығы позан гүсурлар өјрәнилмиш, онун башвермә сәбәбләри арашдырылмышдыр.

1. «Бу поеманы о, 1537-чи илдә **тамамлајыб вә** бүтүн «Лејли вә Мәчнун»лары керидә гојмушдур. («Лејли вә Мәчнун», инша).

Чүмләдә -ыб шәкилчили фе'ли бағламадан сонра бирләшдирмә бағлајычысынын лүзумсуз ишләдилмәси аһәнкдарлығы позмуш, нитгдә ағырлыг јаратмышдыр.

2. «Онун ше'риндәки **һәр сөзләр** бир пәһләван күчүнә маликдир». («Падшаһи-мүлк» гит'әси үзрә инша). Чүмләдә һәр тә'јини әвәзлијиндән сонра исмин чәм шәклиндә ишләдилмәси үслубу позмуш, аһәнкдарлыға хәләл кәтирмишдир.

3. «Вахт **олмуш** ки, Тәбриз ингилаби мүбаризәләр бешији **олмуш**, Сәттархан кими халг гәһрәманлары јетишдирмишдир. («С. Рүстәм јарадычылығында Чәнуб мөвзусу», инша). Чүмләдә синоним сөзләрдән истифадә етмәмәк нитгин аһәнкдарлығына хәләл кәтирмишдир.

4. «Чамаат тез бураја ахышыб кәлдиләр». («Јаланчы чобан», ифадә) Топлулуг билдирән мүбтәда илә хәбәрин узлашмасынын тәһрифи нитг аһәнкинә хәләл кәтирмишдир.

Нитгдә аһәнкдарлыг үслуби нормасы ашағыдакы һалларда позулур:

а) нитгдә јерсиз сөз, лүзумсуз ифадәләр ишләтдикдә; б) диалект вә гејри-әдәби сөзләрдән истифадә етдикдә; в) һәр тә'јини әвәзлијиндән сонра исми чәм шәклиндә ишләтдикдә; г) топлулуг билдирән мүбтәдаларла узлашан хәбәрләр чәм шәкилчиси гәбул етдикдә; ғ) нитг бәндләриндә һадисәләрин тәсвирини мүхтәлиф заманларда вердикдә.

Нитгдә емосионаллыг, тә'сирлилик үслуби нормасы.

Шакирдләрә чатдырмалыјыг ки, емосионаллыг, тә'сирлилик бәдии вә публисистик үслубун әсас әламәти, хүсусијјәтидир. Доғрудур, бәдии нитгдә публисистик үслуба нисбәтән, емосионаллыға мејл гат-гат күчлүдүр. Елми вә рәсми-әмәли үслубларда исә емосионал јүклү сөзләрдән чох аз мигдарда истифадә олунур. Образлы, емосионал ифадәләр, мәчазлар, мүбалиғә, бәдии суал, бәдии нида, нитг фигурлары әсасән бәдии вә публисистик үслубла бағлыдыр. Бу васитәләрдән истифадә едилмәдикдә нитг өз емосионал тә'сирини итирмиш олур.

Шакирдләр чох вахт бу үслуби норманы позур, јүксәк сәнәткарлыгла јазылмыш әсәрләр һаггында фикир јүрүдәркән шаблон, стандарт ифадәләр ишләдирләр.

Нитгдә емосионаллыг, тә'сирлилик үслуби нормасынын позулмасы сәбәбләри: а) шакирдләрин әдәбијјат нәзәријјәсини кифајәт гәдәр билмәмәләри. Фразеоложи бирләшмә, бәнзәтмә, мүбалиғә, истиарә, кинајә һаггында тәсәввүрләринин аз олмасы; б) онларын лүғәт фондунда кифајәт гәдәр експрессив јүклү сөзләрин олмамасы; в) шакирдләрин дүнјакөрүшүнү, сөз еһтијатыны, мә'лумат вә билијини артыран мүталиәјә зәиф рәһбәрлик едилмәси; ғ) онларын бәдии тәһлил, поетик васитәләрә аид тапшырыглар үзрә аз чалышдырылмасы.

Көрүндүјү кими, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгдә јол вердикләри үслуб сәһвләринин башвермә сәбәбләри мүхтәлифдир. Дил-әдәбијјат мүәллимләри мәгсәдәујғун чалышмалар, системли, ардычыл, комплекс ишләр, јарадычы јазылар васитәсилә шакирдләрдә үслуб вәрдишләринин мөһкәмләндирилмәси ишинә рәһбәрлик едә биләрләр.

Scanned with ACE Scanner

СӨЗ ДАХИЛИНДӘ ГОША САМИТ СӘСЛӘРИН ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗҮ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Мәммәд **МӘҸИДОВ**

М. Әлијев адына Азәрбајҹан Инҹәсәнәт Институтунун мүәллими.

Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин әсас вәзифә-ләриндән бири дә шакирдләри әдәби дилә, орфоепик тәләф-фүзә јијәләндирмәк вә бунунла да онларын нитг мәдәнијјәти-ни јүксәлтмәкдән ибарәтдир. Һәмин вәзифәнин мүвәффәгијјәт-лә һәјата кечирилмәси үчүн шакирдләрә орфоепик вәрдишлә-ри мәнимсәтмәк әсас вәзифә сајылыр.

Бу мәгаләдә биз Бакыдакы 173 (дил-әдәбијјат мүәллими Ә. Ҹаббарова), 190 №-ли (дил-әдәбијјат мүәллими З. Сәмәдов) вә башга мәктәбләрдә шакирдләрин тәләффүзү үзәриндә мү-шаһидәләр апармыш, јохлама дәрсләри кечирмишик. Биз мү-шаһидәләримизи үмумиләшдирмиш вә әлдә етдијимиз бә'зи нәтиҹәләри һәмин мәгалә васитәсилә мүәллимләрә чатдырма-ғы лазым билмишик.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндә мөвҹуд олан бир гисм сөзләрин тәркибиндә гоша самит сәсләр вардыр. Бунлар да өз нөвбәсиндә ики група ајрылыр:

1. Ејни ҹинсдән олан гоша самитләр.
2. Мүхтәлиф ҹинсдән олан гоша самитләр.

Бу ики нөв гоша самитләрин өзүнә мәхсус тәләффүз хүсу-сијјәтләри вардыр. Орфоепија тәдрисиндә һәмин ҹәһәтләр даһа чох нәзәрә алынмалы вә бу ҹүр сөзләрин әдәби тәләффү-зү орфографијасы илә гаршылыглы шәкилдә шакирдләрә өј-рәдилмәлидир.

Бунлар ашағыдакы кими груплашдырыла биләр:

1. Ејни ҹинсдән олан гоша самит сәсләрин орфоепијасы-нын өјрәдилмәси.

Мүшаһидәләр ҝөстәрир ки, шакирдләрин нитгиндәки јана-шы гоша самит сәсләрин әдәби тәләффүзү илә бағлы олан гү-сурлар, әсасән, бунлардыр:

1) Шакирдләрин нитгиндә китаб (һәрфи) тәләффүзү һисс олунур, јә'ни характер сөзүн неҹә ешидилмәси (орфоепик тәр-киби) јох, јазылышы (орфоепик тәркиби) әсас кими гәбул едилир. Мәсәлән: **на (к) га** әвәзинә **на (г) га, до (к) гуз** әвә-зинә **до (г) гуз** вә с.

2) Орфоепик гајдаја ҝөрә гоша самитлә јазылан чохһеҹа-лы сөзләрдә һәмин сәсләрдән биринин тәләффүз едилмәмәси. Мәсәлән: **мәдәни(јј)әт** әвәзинә **мәдәни(ј)әт, тәлә(фф)үз** әвәзи-нә **тәлә(ф)үз, лә(зз)әт** әвәзинә **лә(з)әт** вә с.

3) Тәкһеҹалы сөзләрин сонунда ишләнән гоша самит сәс-ләрдән биринин дүшмәси. Мәсәлән: **һагг, һисс, һәзз, тибб, хәтт, рәдд, зәнн, фәнн, сирр** вә с. сөзләрин **һаг, һәз, тиб, хәт, рәд, зән, фән, сир** кими тәләффүз едилмәси.

Јухарыда ҝөстәрдијимиз орфоепик тәләффүз гүсурлары-нын шакирдләрин нитгиндә мејдана чыхмасынын сәбәбләри әсасән диалект (шивә), ади данышыг вә һәмин груп шакирд-ләрин фонетик ешитмә габилијјәтинин нисбәтән аз олмасыдыр.

«Чохһеҹалы сөзләрин ортасында, тәкһеҹалы сөзләрин исә сонунда самити узатмаг, даһа ајдын тәләффүз етмәк вә ја кар-лығыны билдирмәк үчүн ејни ҹинсдән олан јанашы гоша са-митләрдән истифадә едилир. Бу ҹүр самит сәсләр нисбәтән давамлы артикулјасија (мәхрәҹ) илә тәләффүз олунмалыдыр. Бунун үчүн дә һәмин самит сәсләрин истәр бир, истәрсә ики сәслә тәләффүзү сәһвдир.

Сөзүн ортасында ҝәлән ејниҹинсли јанашы гоша самит сәс-ләрин орфоепик тәләффүз хассәләри мүхтәлифдир. Һәмин хү-сусијјәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Орфографијасы орфоепијасына даһа чох јахын (ујғун) олан чохһеҹалы кәлмәләрдә јанашы гоша самит сәсләр давам-лы артикулјасија илә тәләффүз олунмалыдыр. Сөзүн ортасын-да ҝәлән гоша **в, д, з, ј, л, м, ҹ, һ, ф** самит сәсләри һәмин група аиддир. Мәсәлән: **мүвәффәгијјәт, әввәл, тәрәддүд, ләззәт, әдә-бијјат, пилләкан, мәзәммәт, мүнәҹҹим, тәәһһүд, тәнәффүс** вә с. Шакирдләр бу ҹүр самит сәсләри сөз дахилиндә давамсыз арти-кулјасија илә дејирләр, нәтиҹәдә ики самит сәсдән јалныз бири тәләффүз олунур. Мәсәлән: әдәбијјат (әдәбијат), ләззәт (лә-зәт), мүвәффәгијјәт (мүвәфәгијәт) вә с.

2. Орфографијасы әдәби тәләффүзүнә ујғун олан тәкһеча-лы сөзләрин сонундакы гоша самит сәсләр давамлы артику-јасија илә тәләффүз едилмәлидир: һагг (һаг), һисс (һис), һәз (һәз), тибб (тиб), хәтт (хәт), рәдд (рәд), зәнн (зән), фән (фән) вә с.

3. Орфографијасы әдәби тәләффүзү илә ујғун кәлмәјән ја-нашы гоша самитли чоxһечалы сөзләрдә ејни чинсдән олан сәс-ләрдән бири һәм чинкилтили, һәм дә кар сәсләнир (фонетик шәраитдән асылы олараг):

а) сөз дахилиндә гоша «г» самитләриндә биринчиси карла-шыр, јә'ни «к» кими тәләффүз олунур. Мәсәлән: тогга (токга), наггаш (накгаш), саггал (сакгал) вә с.

б) сөз дахилиндә гоша **к, п, т** самитләри кәләрсә, бу са-митләрдән икинчиси јарымчинкилтили тәләффүз едилир. Мәсәлән:

Јазыда:	Тәләффүздә:
тәшәккүр	тәшәк( )үр
мүрәккәб	мүрәк(к)әб
ағаппаг	ағап(б)аг вә с.

4) Башга дилләрдән алынма бә'зи чоxһечалы сөзләрдә го-ша самитләрдән бири тәләффүз едилмир. Мәсәлән:

Јазыда:	Тәләффүздә:
грамматика	(граматика)
комиссар	(комисар)
баррикада	(барикада)
сессија	(сејсија) вә с.

Азәрбајчан дили мүәллими јухарыда көстәрдијимиз гоша самит сәсләрин орфоепик гајдаларыны шакирдләрә һәмин сөз-ләрин дүзкүн јазысы (орфографијасы) илә мүгајисәли мәним-сәтмәлидир.

II. Мүхтәлиф чинсдән олан гоша самит сәсләрин орфоепијасынын мәнимсәдилмәси

Әчнәби дилләрдән ана дилимизә кечмиш хејли сөзләрдә мүхтәлиф чинсдән олан гоша самитләр вардыр. Бу чүр гоша самитләр сөзләрин һәр јериндә: һәм әввәлиндә вә ортасында, һәм дә сонунда ишләнир:

а) Сөзләрин әввәлиндә кәлән мүхтәлиф чинсдән олан са-митләр бунлардыр: **гр**анит, **бр**игадир **гр**уп, **кр**ан, **гр**ам, **гр**ам-матика, **пр**ограм, **тр**актор, **шк**аф, **тр**амвај, спирт, **гр**афика, грип вә с.

б) Сөзләрин ортасында кәлән мүхтәлиф чинсдән олан са-митләр бунлардыр: теле**гр**аф, теле**гр**ам, еле**кт**рик, **кр**ахмал, ком**бј**н, е**кск**аватор, е**кр**ан, е**ксп**онат вә с.

в) Сөзләрин ахырында кәлән мүхтәлиф чинсдән олан гоша самитләр бунлардыр: ә**мр**, сә**др**, е**лм**, ме**тр**, теа**тр**, һә**рф**, чи**нс**, бә**хш**, дүрү**ст**, бә**хт**, нә**гш**, не**фт**, ә**ср**, нә**гл**, вә с.

Јухарыдакы сөзләрдә мүхтәлиф чинсдән олан самитләрин биркә ишләнмәси ана дилимизин ганунларына јад олдуғундан бә'зи шакирдләр белә сөзләрин әдәби тәләффүзүндә гүсурлара јол верирләр. Онлар нитгләрини јүнкүлләшдирмәк үчүн јана-шы гоша самитләрин ортасына, јахуд әввәлинә гапалы («у», «ы», «и») саит сәсләриндән бирини артырырлар. Мәсәлән, он-лар: **грам, плов, һәрф, әмр, театр** әвәзинә һәмин сөзләри: **гы-рам, пылов, һәриф, әмир, театыр** кими тәләффүз едирләр.Баш-га дилләрдән кечмә сөзләрин бу чүр гүсурлу дејилиши әдәби тәләффүзлә јолверилмәздир. Дилчилик елминдә сәс артымы (протеза) адланан һәмин һадисә алынма сөзләрин фонетик шәклини тәһриф едир. Буна көрә дә белә сөзләр бә'зән семан-тик дәјишиклијә мә'руз галыр.

Бундан башга протеза һадисәси бир чох тәкһечалы алын-ма сөзләрдә грамматик вә лексик мә'на дәјишкәнлијинә дә уғ-рајыр. Мәсәлән: **һәрф, зәрф, әмр, гәрб** сөзләринин **һәриф, зә-риф, әмир, гәриб** шәклиндә тәләффүзү бу кәлмәләрин мә'на дәјишкәнлијини әјани сурәтдә көстәрир.

Шакирдләрин нитгиндә сәсартымы һадисәсинин һансы нө-ву даһа габарыгдырса, мүәллим һәмин нөвә аид чәдвәл тәр-тиб едир. Бу мәгсәдлә мүәллим ашағыдакы чәдвәлдән һәмин бәһсин өјрәдилмәси үчүн истифадә едә биләр. (Чәдвәлә һәр үч нөв протеза һадисәси дахил едилмишдир).

Бу чүр тәләффүз етмәк олмаз	Бу сөзләри јазылдығы кими тәләффүз етмәк лазымдыр.
(театыр)	театр
(тырактор)	трактор
(биригада)	бригада
(гирип)	грип
(истәкан)	стәкан
(үстул)	стул
(кырахмал)	крахмал
(комбајын)	комбајн
(прогырам)	програм
(електирик)	електрик вә с.

Scanned with ACE Scanner

Мүәллим сөзләри нөгсанлы тәләффүз едән шакирдләрә ишләјәркән онлара ајдынлашдырмалыдыр ки, белә сөзләр дилимиздә мөвчуд олан мүстәгил мә'налы лүғәви ваһидләрдир. Бу сөзләрин лексик мә'налары ајры-ајры чүмләләр үзәриндә (ше'р вә ја нәср парчаларында) ајдынлашдырылмалыдыр. Мәсәлән:

1. Сәнә һәр кимсә елм едәр тә'лим,
Она вачибдир ејләмәк тә'зим.
(С. Ә. Ширвани)

2. Мән ки, чох разыјам доғма елимдән,
Бу ад чыхмајачаг мәним дилимдән.
(С. Вурғун)

3. Дүнјанын гәрб јарым күрәсиндә мөһкәм сүлһ јаратмаг бүтүн халгларын арзусудур.

4. Биз гәриб әскәр мәзары үзәринә чичәк дәстәләри гојдуг.

Бу мисаллар лөвһәјә јазылыр. Мүәллимин көстәриши илә шакирдләр мисаллардакы характерик сөзләрин алтындан хәтт чәкирләр. Һәмин мисаллары шакирдләр бир-бир охујурлар. Онлара бир даһа ајдын олур ки, тәкһечалы гоша самитли сөзләрдә сәсартымы һадисәси характерик сөзләрин лексик маһијјәтини дәјишдирир; онлара башга мә'на верир. Мүәллим бу сөзләрә аид бир нечә мисал сечиб (истәр ше'рдә, истәрсә дә нәсрдә) дәфтәринә јазмағы тапшырыр.

Гоша самит сәсләрин әдәби тәләффүзү үзәриндә ишин белә тәшкили Азәрбајчан дили тәдрисинин сәмәрәлилијини артырыр, шакирдләрин әдәби дил нормаларына јијәләнмәсинә имкан верир.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫ ЗӘНКИНЛӘШДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Наимә МӘММӘДОВА
В. И. Ленин адына АПИ-нин диссертанты

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси заманы шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә хүсуси фикир верирәм. Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны кенишләндирмәдән, онлара өјрәдилән сөзләрин мә'насыны мәшғәләләрлә әлагәләндирмәдән дили дә мәнимсәтмәк олмаз.

Рус мәктәбиндә охујан шакирдләр Азәрбајчан дилини өјрәнәркән Азәрбајчан әдәби дилинин үмуми лүғәтинә әмәли сурәтдә јијәләнмәлидирләр.

VIII синифдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә апарылан лүғәт ишләри шакирдләрин лүғәт еһтијатыны кенишләндирмәјә бөјүк хидмәт едир. Бунун үчүн грамматика вә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин баша дүшмәдикләри чәтин сөзләри онлара ајдынлашдырырам. Сөзләри гурулушуна көрә тәһлил етдириб онларын нечә дүзәлдијини көстәрир вә јазылышы чәтин олан сөзләрин лүғәтини тәртиб етдириб јаздырырам.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән дәрс дејән мүәллим лүғәт ишләринә аид апарылан мәшғәләләрдә Азәрбајчан дилинин јалныз лүғәт тәркибини дејил, һәмчинин бу дилин зәнкин фонетик имканларыны да ајдынлашдырмалыдыр.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилини тәдрис едән мүәллимләр билмәлидирләр ки, лүғәт ишинә дәрсдә даһа чох әһәмијјәт вермәк лазымдыр. Бә'зи мәктәбләрдә лүғәт иши һәләлик тәләб олуначаг сәвијјәјә галдырылмамышдыр.

Лүғәт ишини апараркән чалышырам ки, мүәјјән ардычыллыг вә гајда көзләнилсин. Лүғәт ишинин мәзмуну мәһдуд

Scanned with ACE Scanner

шәкилдә апарылмасын. Мәтндә мә'насы әсасән, мә'лум олан
вә һәмин мәткдә бу вә ја дикәр мә'на әламәти олан сөзләр
үзәриндә иш апарырам. Лүғәт ишиндә мүхтәлиф методик
јоллардан истифадә едирәм.

VIII синифдә Азәрбајчан дили дәрсләриндә чүрбәчүр тә'-
сирли вә сәмәрәли јолларла шакирдләрдә сөзә дүшүнчәли вә
диггәтли мүнасибәт бәсләмәји тәрбијә едирәм.

Рус бөлмәсиндә тәһсил алан шакирдләрә сөзү һәртәрәф-
ли өјрәнмәјә мараг ојатмалы, онларын нитг мәдәнијјәтинин
формалашмасына вә зәнкинләшмәсинә чалышмалыјыг.

Сөз үзәриндә апарылачаг иш мәтндә олан сөзләри ша-
кирдләрә дәрк етдирмәк үчүндүр. Буна көрә мәтндә тәсадүф
олунан сөзләр дил чәһәтчә тәһлил олунмалыдыр.

Дәрс заманы белә тәһлилләр апарырам:

1. Сөзүн морфоложи гурулушу вә бә'зән дә е'тимолокија-
сыны мүәјјән едирәм .

2. Синоним сөзләри гаршылашдырырам.

3. Верилмиш мәтндә сөзүн емосионал рәнкарәнклијини
ајдынлашдырырам.

Рус мәктәбиндә Азәрбајчан дилини тәдрис едәркән
мәшғәләләр заманы шакирдләрин дил инкишафына чох көмәк
едир. онларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирир.

Шакирдләр Азәрбајчан дилинин ифадә вә тә'сир гүввәси-
ни әјани шәкилдә баша дүшүрләр.

Һәр һансы бир дилдән данышан адам, өз нитгиндә иш-
ләтдији сөзләрлә мүәјјән әшјаны, онун кејфијјәт вә һәрәкәти-
ни, мүрәккәб вә мүчәррәд мәфһумлары, тәбиәт вә чәмијјәтдә
олан һадисәләрин әлагәләрини дүзкүн әкс етдирмәјә чалы-
шыр. Буна көрә Азәрбајчан дили дәрсләриндә лүғәт ишинә
аид мәшғәлә апараркән, мә'насы ајдын олмајан сөзләрин ша-
кирдләрә изаһ едилмәси мүһүм јер тутур.

IX синифдә М. Ә. Сабирин «Әкинчи» ше'рини кечәркән:

мәзлумлуг—јазыглыг
бир үзрлә—бәһанә илә
бу мә'вадә—бу јердә
деһганә— кәндлијә
јел—күләк
кетди бадә—һечә кетди
сәрү сәманын—вар-јохуну.

сөз ачма—данышма
зәһр—зәһәр
өмр ејләмисән—јашамысан,—кими сөзләри изаһ едиб, сонра һәмин сөзләрин русча нечә дејилдијини шакирдләрә изаһ едиб лүғәт дәфтәринә јаздырырам.

Әкинчи—пахар
фәрјад—стон
дөш—груд
әдәб көзлә—соблјудај приличије
лал—глухој
долу—град
бәбәк—зенеча
чүтчү—земледелеч
зәһәр—јад.

Дәрси елә гурурам ки, шакирдләр һәр бир сөзүн мә'насыны вә гурулушуну билсинләр.

Шакирдләр һәм сөзүн мә'насына вә гурулушуна, һәм дә сөздүзәлтмә ганунларына әсаландыгда өз лүғәт еһтијатларыны мөһкәмләдә билирләр. Лүғәт үзрә апарылачаг чалышмалар үчүн сөз сечәркән, һәмин сөзләрин нитгдәки гијмәти вә әһәмијјәти нәзәрә алынмалыдыр.

Рус мәктәбиндә Азәрбајчан дилини тәдрис едән мүәллим елә етмәлидир ки, чалышмалар бир гајда олараг мәтндә верилмиш ајры-ајры сөзләр үзәриндә гурулсун. Мүәллим һәм грамматика, һәм дә орфографија вәрдишләрини аз вахт сәрф етмәклә даһа сәмәрәли вә тә'сирли едә биләр.

Сөзләрин јазы гајдаларыны мөһкәмләтмәк үзрә апарылачаг ишләрин һәр гајдасына аид шакирдләрә мүхтәлиф нөвлү тапшырыглар верирәм. Сөзүн мә'насыны вә ја һансы нитгә аид олдуғуну изаһ едирәм.

Лүғәт ишинә даир апарылчаг бүтүн чалышмалар, мүәјјән ардычыллыгла гурулмалыдыр. Иши бу чүр гурдугда, програмын конкрет бөлмәсини өјрәнмәк асан олар. Бүтүн чалышмалар шакирдләрин нитг вә тәфәккүрләрини, ејни заманда онларын савадлы јазы вәрдишләрини мөһкәмләндирмәји һесаба алмаг әсасында гурулмалыдыр.

Шакирдләри Азәрбајчан дилинин лүғәт зәнкинлији илә таныш едәркән, чалышырам ки, онлара сөзләрин чохмә'налы-

2. Сифариш 6638

Scanned with ACE Scanner

лығыны конкрет мисалларла өјрәдим. Нүмунә үчүн **баш** сөзүнү көтүрәк. Бу сөз мәтн ичәрисиндә ишләдилән башга сөзләрлә әлагәдар олараг бир сыра мә'на ифадә едә биләр: мәсәлән, баш мүһәндис, баш чыхартмаг, баш әјмәк, баш гачырмаг, баш галдырмаг, баша дүшмәк, баша салмаг, башдан ашмаг.

Изаһ едирәм ки, чох мә'на дашыјан сөзләр јалныз исимләрдә дејил, ејни заманда башга нитг һиссәләриндә дә олур. Мәсәлән, сифәтә мисал олараг **ағыллы** сөзүнү көтүрәк: ағыллы гыз, ағыллы инсан, ағыллы ушаг вә с.

Фе'лә мисал олараг **алмаг** сөзүнү көтүрәк: чөрәк алмаг, гијмәт алмаг, китаб алмаг, мәктуб алмаг, хәбәр алмаг вә с. Сөзләрин чохмә'налы олмасыны сүбут етмәк үчүн кәтирилән мисаллары тәһлил едирәм. Сонра шакирдләрин өзләринә бир нечә мә'на ифадә едән сөзләр тапмағы вә онларын чүмләдә дашыдығы мә'наны ачмағы тапшырырам.

Нәһајәт, шакирдләрә бир нечә чохмә'налы сөз вериб, онларын мә'насыны ачмағы вә сонра һәмин сөзләри чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тапшырырам. Мәсәлән, иш көрмәк, иш чыхармаг, иш күнү, ишә дүшмәк вә с.

Азәрбајчан дилини совет дөврүндә зәнкинләшдирән јени сөзләр һаггында шакирдләрә кениш мә'лумат вермәјә чалышырам. Сөзләрин мә'насыны мәнимсәмәк ишиндә көмәк мәгсәдилә шакирдләрә луғәтләр дүзәлтдирирәм. Бу саһәдә иши кенишләндирмәк вә шакирдләри мүнтәзәм сурәтдә әлифба сырасы илә луғәтләр дүзәлтмәјә алышдырмаг лазымдыр.

Мәтнләрин тәрчүмәси заманы тәсадүф олунан јени вә чәтин сөзләри луғәт дәфтәринә јаздырырам. Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгиндә луғәтләрдән истифадә етмәләринә чалышырам.

Јери кәлдикдә луғәт дәфтәрләринә јаздырылачаг сөзләрин бир чохуна гысача изаһат верирәм. Белә изаһат сон дәрәчә дәгиг вә лаконик олмалыдыр. Белә луғәтчәләрдән истифадә етмәк даһа фајдалы олур. Шакирдләрин мүталиә вахты јазылы вә шифаһи нитгдә луғәтчәләрдән истифадә етмәләринә чалышырам. Белә олдугда, луғәтчәләрдә топланмыш сөзләр ушагларын фәал сөз еһтијатына дахил олур.

Шакирдләрлә луғәт ишләрини ашағыдакы јолларла апарырам:

1. Ајры-ајры чәтин сөзләрин луғәтини дүзәлтдирирәм.
2. Рус мәктәбинин VIII—X синиф шакирдләринә дәрс ки-

табында олан луғәт тәркибинин мәзмунуна ујғун олараг сөз еһтијатыны кенишләндирмәк үчүн мөһкәм систем јаратмағы тапшырырам.

3. Синифдә апарылачаг һәр бир дәрсин тәдрис ишинин һәр бир нөвү үчүн габагчадан луғәт һазырлајырам.
4. Шакирдләрин синифдә вә синифдәнкәнар луғәт ишләринин фәаллашдырмаг үчүн онлара рәһбәрлик едирәм.

Рус мәктәбиндә Азәрбајчан дилини өјрәнән шакирдләрә һәмин дилин әсас луғәт фонду вә луғәт тәркиби һаггында гыса да олса мә'лумат верирәм.

Бунун үчүн XIX әср вә ја ондан даһа әввәлләрдә јашајыб-јаратмыш Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләриндән кичик мәтнләр ајырырам. Орада ишләдилән бир чох луғәт тәркибиндән ејни илә мүасир дилимиздә истифадә едилдијинә шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм. Бу сөзләрин сабитлији, мә'нача һамы үчүн ајдын олмасы, узун әсрләр боју Азәрбајчан халгынын бунлардан истифадә етмәси барәдә шакирдләрә мүәјјән мисалларла изаһат верирәм.

Бундан сонра шакирдләрә белә мә'лумат верирәм ки, Азәрбајчан дилиндә данышан һәр кәс үчүн мә'насы ајдын олан, узун әсрләр боју јашајан, башга сөзләрин дүзәлдилмәси үчүн әсас ола билән сөзләр дилин әсас луғәт фондуну тәшкил едир. Бу фонд сүр'әтлә дәјишир, чүнки һәмин фонда гәдимдә олдуғу кими нәсилдән-нәслә кечән, һамыја мә'насы ајдын олан вә һамы тәрәфиндән ишләдилән сөзләр дахилдир. Луғәт тәркиби дилдәки бүтүн сөзләрин чәминә дејилир.

Шакирдләрин луғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк ишиндә гираәтин бөјүк ролу вардыр. Чалышырам ки, шакирдләрдә гираәтә һәвәс ојадым. Китаб сечмәкдә дә онлара көмәк едирәм.

Scanned with ACE Scanner

ӘДАТЛАРЫН ТӘДРИСИҺАГГЫНДА

Рәһилә ГУЛИЈЕВА
Степанакерт Педагожи Институтунун мүәллими.

Нитг һиссәләри сырасында ән аз тәдгиг олунан, тарихән әсас нитг һиссәләри вә көмәкчи нитг һиссәләриндән төрәнмиш, нитгдә чидди үслуби әлванлыг јарадан, орфографијасы гисмән мүбаһисә доғуран әдатларын тәдриси һаггында кениш данышмаға еһтијач вардыр.

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин башлыча мәгсәди јалныз фонетик, лексик вә грамматик васитәләрин дејил, ејни заманда үслуби васитәләрин дә шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилмәсидир. Бу бахымдан гошулдуғу сөзүн вә ја чүмләнин һиссәси—емосионал тә'сирини, бәдиилијини артырмаға хидмәт едән әдатларын тәдрисиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Әдатлар орта мәктәбдә 6-чы синифдә тәдрис олунур. Програмда әдатларын тәдрисинә 6 саат вахт верилир. Бу саатлардан тәчрүбәли мүәллимләр ашағыдакы гајдада истифадә едирләр. 1-чи саатдан «Әдатлар һаггында мә'лумат», 2-чи, 3-чү саатлардан «Әдатларын мә'нача нөвләри», 4-чү саатдан «Әдатларын башга нитг һиссәләри илә омонимлији», 5-чи саатдан «Әдатларын јазылышы», 6-чы саатдан исә әдатла әлагәдар кечиләнләрин үмумиләшдирилмәси үчүн истифадә олунур.

«Әдат һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусуну ондан әввәлки **«Бағлајычылар»** бәһси илә әлагәдар шәкилдә ашағыдакы **план әсасында** өјрәтмәк лазымдыр:

1. **Әдат нәјә дејилир?**

2. Әдатлар нитг һиссәләринин бөлкү принсипләрини (лексик, морфоложи вә синтактик принсипи) өјрәдирми?
3. Әдатлар тарихән нечә төрәнмишдир?
4. Әдатларын гурулушу.
5. Әдатлары сәчијјәләндирән әсас хүсусијјәтләр.

Мүәллим изаһ етмәлидир ки, гошма вә бағлајычылар кими ајрылыгда лүғәти мә'наја малик олмајан, морфоложи әламәтсиз, чүмләдә мүстәгил синтактик вәзифә дашымајан көмәкчи нитг һиссәләриндән бири дә әдатдыр.

1. Мән **ки** дамдан, бачадан бахмаз идим (Ә. С.).
2. Сиз балтаны **лап** көкүндән вурдунуз (Ә. В.).
3. **Ахы** Гараш ачдыр, — дејә, Маја учадан күлдү (М. И.) вә с.

Бу чүмләләрдә **ки, лап, ахы** әдатдыр, ајрылыгда мүстәгил мә'на билдирмир, шәкилчи гәбул етмир, чүмләдә бир үзв кими чыхыш етмир, лакин сөз (лап көкүндән) вә чүмләләрин һисси тә'сирини, бәдиилијини гүввәтләндирир, нитги рөвнәгләндирир вә әлванлашдырыр. «**Каш ки,** севимли јолдашым бу күн кәләјди», «Бәс мәним јадикар вердијим һаны?» чүмләләриндән **каш ки, бәс** әдатларыны чыхарсаг, биринчидә арзу мә'насы, икинчидә суал мә'насы итәр, һәмин чүмләләр гуру вә сөнүк көрүнәр. Бу тип чүмләләри һәм әдатла, һәм дә әдатсыз ишләтмәји шакирдләрдән тәләб едән мүәллим, мүгајисә үсулу илә әдатларын сөз вә чүмләләрә кәтирдији әлавә мә'на көзәллијини даһа јахшы мәнимсәтмәјә чалышмалыдыр. Һәм дә белә нүмунәләри аз-чох шакирдләрә таныш олан, асан јадда галан дил фактлары (Мән **ки,** көзәл дејиләм. **Гој** һәмишә күнәш олсун. **Ахы** мән нә дедим хәтринә дәјди вә с.) сырасындан сечмәк мәгсәдә даһа ујғундур.

Әдатларын гурулуш нөвләрини ашағыдакы нүмунәләр әсасында шәрһ етмәк мәгсәдә ујғундур.

1. Өлдү**мү** Балашы әлдүрән әскәр ? Өлдү**мү** Күлүшү күлдүрән әскәр? (Ч. Ч.).

А коса, коса, кәл**сәнә.**

2. **Елә** сән дә јорулмурсан «елләр, елләр» демәкдән.
Чох тәбибә шәрһ ејләдим дәрдими,
Һеч көрмәдим чараланмыш көнлүмү.
3. **Бирчә** фарағат дур, көз дәјәр сәнә. **Тәкчә** мән кәлмишәм.
4. **Бәли дә**, ајағы чарыглы өлкә, Бөјүк Фирдовсиләр јетирди, бәлкә.

Көрүндүјү кими, әдатлар сырасында һәм шәкилчиләшмишләри (му, сәнә), һәм садә гурулушлу (елә, һеч), дүзәлтмә гурулушлу (бирчә, тәкчә), һәм дә мүрәккәб гурулушлары (бәли дә, һејиф ки вә с.)вардыр.

Әдатлары онлара охшар башга нитг һиссәләриндән фәргләндирән хүсусијјәтләр сырасында ән чох үслуби маһијјәт дашымасы, сөзләрин һисси тә'сирини артырмаг мәгамында чүмләнин ортасында, чүмләләрин һисси тә'сирини артырмаг мәгамында исә әввәлдә вә сонда ишләнмәси, өзүндән сонра фасилә тәләб етмәдији үчүн чүмләдән веркүллә ајрылмамасы үзәриндә дајанмаг лазымдыр.

Бу нәзәри фикирләри шакирдләрә әсаслы сурәтдә мәнимсәтмәк үчүн синифдә 277 вә 278 нөмрәли тапшырыглар үзәриндә иш апармаг, евә исә 278, 279 нөмрәли чалышмаларын ишләнмәсини тапшырмаг сәмәрәли нәтичә верир.

Шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәси, мөвзунун кенишлији нәзәрә алынмагла, әдатларын мә'на нөвләринин өјрәдилмәсинә ики саат вахт ајырмаг лазым кәлир. Бу саатлардан биринчисиндә гошулдуғу сөзә вә чүмләјә кәтирдији мә'на чаларлығы әсас көтүрүлмәклә әдатлар ашағыдакы кими тәснիф олунмалыдыр:

1. Гүввәтләндиричи әдатлар: Нијә дурмусан, кет **дә**. **Артыг** кечдир. **Нечә** ки кечәнин олур сабаһы.

2. Арзу билдирән әдатлар: **Гој** чыхым дағлара, дејим јар һаны?.

Каш мәни дә нитг мәдәнијјәти дәрнәјинә јазалар. Сән јаша **бары. Кәлсәнә** ики башлы гоһум олаг. **Тәки** сиз сағ олун вә с.

3. Мәһдудлашдырычы әдатлар: Јүз көзәлин ичиндә **тәкчә** сәни севмишәм. Бу фикри јалныз сиз мүдафиә едирсиниз.

4. Суал әдатлары: **Мәкәр** һеч јашылбаш олмаз бу јердә? **Бәс** мәним вердијим јадикар һаны? Сөјлә көрүм, Ханчобаны көрдүн**мү?** Гардаш да гардашы һеч унудар**мы?**

5. Тәсдиг билдирән әдатлар: **Бәли,** бакылыјам. Өз шөһрәтим вар.

Јахшы фикрин нәдир? **Һә** ону дејирәм ки, инсан јахшы күнүн гәдрини јаман күнә дүшәндә билир.

6. Инкар билдирән әдатлар: **Јох** кечәл суја кедән дејил. **Хејир** өлмәмишәм, һәлә мән сағам. Чох тәбибә шәрһ ејләдим дәрдими, **һеч** көрмәдим чараланмыш көнлүмү.

7. Шиддәтләндиричи әдатлар: **Ән** зәриф чичәкләр дағ башындадыр. **Лап** әлдән дүшмүшәм. **Даһа** сәнә сөзүм јохдур.

8. Әмр әдатлары: **Гој** бир дә мүһарибә олмасын. **Кәл** әзиз бајрамым бир дә өпүшәк. **Көр** дүнјада нәләр олур... вә с.

9. Һәдә билдирән әдатлар: Бу сирри һеч кәс билмәсин **һа. Бах** бир дә белә гәләти еләмә.

10. Ишарә әдатлары: **Оду** кәлир. **Будур** кәлир баһар фәсли. **Одур** бијабанда дајаныб гатар...

Әдатларын тәдриси заманы тә'лимин әјанилик принсипинә дә чидди әмәл етмәк лазым кәлир. Бу мәгсәдлә «Әдатларын мә'на нөвләри» адлы чәдвәлдән, үзәриндә һәм әдат, һәм дә башга нитг һиссәси кими ишләнән морфемләрә аид чүмләләр јазылмыш плакатдан, «Әдатларын јазылышы»на аид схемдән истифадә етмәк мәгсәдә ујғундур.

Бу нүмунәләр әсасында әдатларын мә'на нөвләри һагда мүфәссәл изаһатдан сонра, 280, 281, 282 нөмрәли тапшырыглары синифдә һәлл етдирмәк, евә исә дәрсликдәки нәзәри изаһатын сорғусуна, мүхтәлиф нөвдән олан әдатларын сөз вә чүмләјә кәтирдији мә'на инчәликләринин мүгајисәли шәкилдә шәрһ олунмасына вахт вермәк, 283 нөмрәли тапшырығы синифдә ишләтмәк, 284 нөмрәлини исә евә тапшырмаг кифајәтдир.

Әдатларын тәдрисинә верилән дөрдүнчү саатда әдатларын башга нитг һиссәләри илә охшар вә фәргли чәһәтләрини, ејни сөзүн һәм әдат (**Гој** балаларымыз аталы-аналы бөјүсүн), һәм фе'л (Ушағы мәктәбә **гој,** тәһсилдән ајырма), һәм әдат (**Нә** көзәл һавадыр), һәм әвәзлик (**Нә** ахтарырсан, ата?), һәм әдат (Сән **ки** белә дејилдин), һәм дә бағлајычы (дејирсән **ки,** сәндән нијә күсмүшәм?) кими ишләнмәси һагда шакирдләрә гыса вә ајдын мә'лумат верилир. Сонра да 286, 287, 288 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш апарылыр, 289 нөмрәли тапшырыг евә верилир.

«Әдатларын јазылышы» мөвзусуну кечәркән, мүәллим өз изаһыны мәһз грамматик омонимлијә малик әдатлар үзәриндә гурмалыдыр. Бу нөв әдатлар сырасына **да-дә, ки, анчаг, бәли, хејир, һә, јох, јахшы** вә с. дахилдир.

Мүәллим анчаг шәкилчиләшмиш әдатларын сөзә битишик јазылдығыны, јердә галан әдатларын сөздән ајры јазылмасыны, «ки» әдатындан сонра јарым фасилә едилмәдији үчүн веркүлә еһтијач галмадығыны, «да-дә» әдатларынын чүмләдә јеринә көрә (сонда кәлмәси) «да, дә» иштирак билдирән бағ-

Scanned with ACE Scanner

лајычылардан (бу бағлајычылар һеч вахт чүмләнин сонунд...
кәлмәдијини) фәргләнмәсини, тәсдиг (бәли, һә, јахшы) вә ин...
кар (хејир, јох) әдатларындан сонра веркүл вә нида ишарә...
синин ишләнмә мәгамы барәдә шакирдләрә әсаслы билик вер...
мәк мәгсәдинә наил олмагдан өтрү мүгајисә үсулундан вә ту...
тарлы дил фактларындан истифадә етмәлидир.

Мәсәлән: 1. Инди **ки** сөз ачылды, үрәјими бошалдачағам.

2. Чалышачағам **ки**, һаггы наһагдан, дүзү әјридән фәрг...
ләндирәм.

3. **Индики** заманда ким ач галыр?

Бу чүмләләрин биринчисиндә **ки** әдат, икинчисиндә табе...
лилик бағлајычысы, үчүнчүдә заман вә јер зәрфләриндән си...
фәт дүзәлдән шәкилчидир. Шакирдләрә ону да демәк лазым...
дыр ки, **ки** әдаты анчаг исми нитг һиссәләринә гошулур, фе'л...
ләрә гошула билмир, өзү дә һәм садә, һәм мүрәккәб чүмлә...
ләрдә ишләнир. **Ки** бағлајычысы исә јалныз табели мүрәккәб
чүмләдә баш чүмлә илә будаг чүмлә арасында, фе'ли хәбәр...
дән сонра кәлир.

2. Десин **дә** әлими ағзына тутмамышам **ha**. Биз **дә** һәјат
ашигијик. Биздә ше'р дә вар, сәнәт дә вардыр.

Бу чүмләләрин биринчисиндә **дә** тә'кид әдаты, икинчисин...
дә иштирак билдирән бағлајычы, үчүнчүсүндә (биздә) јерлик
һал шәкилчисидир.

3. Мән **анчаг** сәни дүшүнүрәм. О һирсләнди, **анчаг** һеч
сөз данышмады.

Көрүндүјү кими, биринчи садә чүмләдә «анчаг» әдатдыр,
дурғу ишарәси тәләб етмир, икинчи табесиз мүрәккәб чүмлә...
дә исә гаршылыг бағлајычысыдыр, өзүндән әввәл веркүл
тәләб едир.

Бу мөвзу илә 291, 293 нөмрәли тапшырыглар синифдә
295 нөмрәли тапшырыг евдә ичра олунмалыдыр.

Әдатлар бәһсинә ајрылан 6-чы саатдан 285, 296 нөмрәли
тапшырыглар үзәриндә иш үчүн истифадә олунур. Бу тапшы...
рыглар мүстәгил јарадычылыг тәләб едир, кечиләнләри тәк...
рар едиб мөһкәмләтмәк үчүн мәгсәдә ујғундур. Тә'лимин «би...
лији мөһкәмләндирмә» принсипи тәләбләринә чаваб верир.

Морфоложи үслуби васитәләр сырасында чох мүһүм јер
тутан, үмуми шәкилдә көтүрүлдүкдә нәинки сөзүн вә чүмлә...
нин, һабелә бүтөвлүкдә нитгин вә бәдии дилин һисси тә'сири...
ни артыран, мәзмунуну зәнкинләшдирән әдатларын белә план...
лы тәдриси сәмәрәли нәтичә верир. Сәмәрәлилик исә тә'лимин
јүксәк сәвијјәдә гурулмасы јолудур.

г. Кировобад, пр. им. Ленина д. № 187 Пед. инстит. им Зардаби

ДИЛ ВӘ ҮСЛУБ ҺАГГЫНДА

Садыг ШҮКҮРОВ
филолокија елмләри намизәди, досент

Дил чәмијјәтин мә'нәви јүксәлишинә сәбәб олан ән гүдрәтли562 васитәдир вә онун өзүнәмәхсус үслублары вар. Онлардан бири дә дилин бәдии фикир ифадә едән үслубудур. Башга үслублардан өз образлылығы, мә'чазларынын чохлуғу вә с. хүсусијјәтләри илә фәргләнән бәдии дил јазычылара мәхсусдур. Онлар бир халгын дилиндә әсрләр боју давам едиб кәләп мүсбәт әнәнәләри мүасир дөврүн тәләбләри илә ајаглаша биләчәк бир тәрздә инкишаф етдирир, бу дилә јени-јени сөз вә ифадәләр кәтирирләр. Һәр һансы бир дилин зәнкинлији, көзәллији вә сәлислији фикри ифадәдә һәмин дилдәки сөз рәнкарәнклијинин мә'налылығы илә изаһ олунур. Дил халгын һисс вә фикринин һәмишә јашыл ағачыдыр вә халг мәишәтинин зәнкин, чанлы гајнагларындан гидаланыр, о, сөз вә сөз бирләшмәләринә миннәтдардыр. Сөз дил васитәсилә дејилир, лакин дилдә ифадә едилән сөз мә'нача дәјишир. Оноре де Балзак «Луи Ламбер» адлы фәлсәфә әсәриндә јазыр ки, сөзләрин һәјатына даир нечә көзәл әсәр јазмаг олар... Лакин бунун үчүн әввәлчә бүтөв бир китаб јазмаг лазымдыр. Бу ону көстәрир ки, сөз мә'на чаларлығына көрә олдугча зәнкиндир вә ону мүкәммәл, һәртәрәфли өјрәнмәдән ишләтмәк олмаз. Һәм дә дил вә үслуб мәсәләси дедикдә сөз вә ифадәләрин јериндә вә дүзкүн ишләдилмәсинә диггәт јетирилмәлидир.

Билдијимиз кими, бәдии әсәр јалныз дил чәһәтдән дејил, үслубча да дүрүст вә мәнтиги олмалыдыр. Үслуб фикрин һә-

Scanned with ACE Scanner

дәфә сәрраст дәјмәсиндә ән әсас шәртдир. Үслублар нә гәдәр мүхтәлиф олурса олсун, онлары дилдән ајры тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Әкәр сәнәткар е'тинасызлыг едиб дилә сәтһи јанашса, ону дујмадан, сөзләрин мә'на чаларлығына архаланмадан, етимолокијасыны нәзәрә алмадан ишләтсә нитгиндә гурулут јаранар, истәнилән мә'на алынмаз. Мүәллиф һарада грамматиканын үслубијјата, һарада исә үслубијјатын грамматикаја күзәштә кетдијини һисс етмәк бачарығына малик олмалыдыр. О, лүзумсуз сөзләрин ишләдилмәсинә гәтијјән јол вермәмәлидир. Лүзумсуз сөзләрин чохлуғу бир тәрәфдән фикрин мүчәррәдлијинә, дикәр тәрәфдә дә охучунун тез јорулмасына сәбәб олур. Мәһз бу чәһәтдән дә дил вә үслуб мәсәләси бәдии әдәбијјатын (**о чүмләдән дилин дикәр** үслубларыны да-бәдии, рәсми, елми вә ичтимаи-публисистик) идејасынын ајдынлашмасында мүһүм јер тутур. Сөз усталары өз нитгләриндә, јаратдыглары сурәтләрин данышығында мүәјјән бир фикри охучулара чатдырмаг истәркән дилин грамматик вә лексик имканларындан бәһрәләнмиш вә бәһрәләнирләр. Јазычылары дил вә үслубча фәргләндирән әсас чәһәт онларын үмумхалг дилиндә олан сөзләрдән вә сөз бирләшмәләриндән, аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләрдән, морфоложи вә синтактик васитәләрдән мүхтәлиф шәкилдә истифадә етмәк бачарығыдыр. Бах, бу чәһәт дә онларын сәнәткарлығындакы өзүнә мәхсуслуғу ашкара чыхарыр. Һәм дә белә фәрди үслуби хүсусијјәтләр јазычыларын бәдии дилин ифадә васитәләриндән нечә, нә тәрздә истифадә етмәләрини мејдана чыхарыр. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, јазычы халг хәзинәсиндән сөз вә ифадәләри учдантутма көтүрүб өз әсәриндә ишләтсин. О, сечдији мөвзу илә әлагәдар һадисә вә образын характерини ачмаға, сурәтин типик чәһәтләрини габарыг формада көстәрмәјә, јаратдығы сурәтләрин дүнјакөрүшүнә хас олан сөз вә ифадәләрин сечилмәсинә хүсуси әһәмијјәт вермәлидир. Бу бахымдан академик М. Ариф: «Бир шаир вә ја насир нә гәдәр бөјүк бир исте'дад саһиби олурса-олсун дили билмәсә, дил үзәриндә ишләмәсә, јарадычылыг әзаб вә ишкәнчәләри чәкмәсә, бөјүк бир сәнәткар ола билмәз». (М. Ариф. «Әдәби-тәнгиди мәгаләләр» Азәрнәшр, Бакы, 1958, сәһ. 226.) фикрини чох сәрраст ишләтмишдир.

Һәгиги сәнәткар сөзләрин лексик вә морфоложи хүсусијјәтләринә әмәл етмәклә јанашы, онларын сечилмәсинә,

чүмләдә дүзүлүшүнә, әвәз олунма үсулуна да әһәмијјәт вермәлидир. Лексик вә морфоложи чәһәтләрин чүмләдә мәгсәдәујғун сурәтдә ардычыллығы, фикрин мәнтигини вә үслубун јеткинлијини көстәрир. Доғрудан да әсил сәнәткар о сәнәткара дејилир ки, аз сөзлә чох мә'на јаратмаг бачарығына малик олсун. Классик сөз усталары өз әсәрләриндә һәмишә дөнә-дөнә исрарла, сәбирлә ишләмиш, дилин үмуми ганунларына зидд кетмәкдән еһтијат етмишләр.

Белә вәзијјәт онларын Азәрбајчан әдәби-бәдии дилинә билаваситә садиг галмалары илә бағлыдыр. Чүнки Азәрбајчан бәдии дили тәбии олараг өзүндә әдәби дил нормаларыны да јашадыр вә тәблиғ едир. Буна әсасән дә, дил вә үслуб мәсәләси илә јалныз дилчи алимләр дејил, јазычы вә шаирләр, көркәмли әдәбијјатшүнаслар да мәшғул олмуш вә бир сыра гијмәтли тәдгигат әсәрләри вә монографијалар јазмыш, елми-нәзәри әһәмијјәти олан фикирләр ирәли сүрмүшләр.

Көркәмли әдәбијјатшүнас Мәммәд Арифин фикринчә истәр шаир олсун, истәрсә драматург онларын јаратдыглары бәдии образ вә ја тәсвир етдикләри тәбиәт лөвһәләри дил вә үслубча аңлашыглы дејилсә, охучу вә ја динләјичијә бәдии зөвг верә билмәз. Әлбәттә, о, бунунла драматургун дили илә шаирин дили арасында һеч дә ејнијјәт гојмур; драматург шаир вә насирдән жанрын дахили тәләбләринә чазиб верән дил хүсусијјәтләринә әмәл етмәләрини вачиб билир. Әлбәттә, бунунла да сәнәткарлардан дилә садәлик, үслуба ајдынлыг кәтирмәк көзләјир.

М. Ариф бәдии дил вә әдәби дил арасында да бәрабәрлик ишарәси гојмајараг јазыр: «...бәдии дил үмумијјәтлә, дилдән вә һәтта әдәби дилдән онунла фәргләнир ки, бәдии әсәрләрдә дил јалныз өз мәнтиги ифадә васитәсилә дејил, ејни заманда өз шәкли, заһири тә'сири, аһәнкдарлығы вә мусигиси илә дә јазычынын фикри ифадәсинә јардым едир.» (М. Ариф. «Әдәби-тәнгиди мәгаләләр», Азәрнәшр, Бакы, 1953, сәһ. 224) Бурадан белә бир һәгигәт дә мејдана чыхыр ки, мүәллиф мүасир Азәрбајчан дилинин характер чәһәтләрини мүкәммәл билмәклә, бәдии вә әдәби дилин фәргиндән бәһс едир вә дилдә сәлислик вә садәлији исә онларын һәр икисинин вәһдәти сајыр.

Биз дил вә үслубдан данышаркән, дилчи вә әдәбијјатшүнасларын дөнә-дөнә тәкрарладыглары белә бир мүддәаны

Scanned with ACE Scanner

тәсдиг едирик ки, бәдии әдәбиjjатда дил мәсәләси үслуб мәсәләси илә бағлыдыр.

Һеч бир заман дили үслубдан, jахуд бунларын һәр икисинин бәзәjи һесаб едилән садәлиjи исә онлардан аjры көтүрмәк олмаз. Ахы, тәфәккүрүн инкишафында бунлар бир-бирини тамамлаjыр. Садәлик исә онларын даһа асан баша душүлмәсинә имкан верир. Бунун әсас сәбәби ондан ибарәтдир ки, «дил бәдии әдәбиjjатын бир сыра хүсусиjjәтләри илә әлагәдардыр: jазычынын үслубу, әсәрин мөвзусу, бәдии гурулушу, сурәтләрин тәсвири, гәһрәманларын хасиjjәтләри, шәраитин тәсвири вә нәһаjәт, әсәрин идеjасы, бүтүн бунлар бәдии дилин тә'jининдә бөjүк рол оjнаjыр». (М. Ариф. «Әдәби-тәнгиди мәгаләләри», Азәрнәшр, Бакы, 1958. сәһ. 224).

Jахшы үслуб о үслуба деjилир ки, орада узунчулуг олмасын, фикирләр лаконик вә мә'налы, тәсвирләр там, ифадә зәнкин, бәдии сурәтләрин данышығы исә аjдын олсун, орада jерсиз жаргона jол верилмәсин. Jахшы үслуб о үслуба деjилир ки, умуми Азәрбаjчан әдәби дили даирәсиндә ишләнсин, ону охуjаркән инсанда хош әһвали-руһиjjә оjатсын, һадисә вә шәхсиjjәт һаггында аjдын вә долғун тәсәввүр jаратсын, охучу вә jа динләjичиjә естетик зөвг бағышласын.

Үслубун көзәллиjини шәртләндирән хүсусиjjәтләрдән бири дә сөз лүғәтин оjнадығы ролдур. Сөзүн чүмләдә нечә вә һансы вәзиjjәтдә ишләдилмәси дә үслубун көзәллиjини мүәjjәнләшдирмәjә көмәк едән әсас амил кими һәмишә диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Бәдии jарадычылығын мә'зиjjәтләриндән бири дә локонизм вә jени сөз jаратмагдыр. Бу да сәбәбсиз деjилдир, бәдии дилин зәнкинләшмәси jени сөз вә ифадә jаратмагла да бағлыдыр. Амма һәмишә вә һәр заман jени сөз jаратмаг уғурлу нәтичә верирми? Әлбәттә jох! Бә'зән бир jазычынын jаратдығы мувәффәгиjjәтли бир сөз дә әдәби дилә кечә биләр, лакин бу бир ганун ола билмәз. Азәрбаjчан совет әдәбиjjатында jени сөзләр jараданлар олмушдур. Анчаг онларын jаратдыглары сөзләрин һамысы, бүтөвлүкдә муасир лүғәт фондуна кечиб умумхалг данышығында экс олунмамышдыр. Вахты илә **атылған, гаjтарғу, батғы, Көj әjриси, бизимләшән** кими ишләдилән сөзләр дилимиздә өзүнә jер тапа билмәмишдир.

Дили ағырлашдыран чәһәтләрдән бири дә jад ифадәләрдир. Сәнәткарлар бу ифадәләри нитгләриндә вә jаратдыглары образларын данышығында jерли-jерсиз ишләтдикдә әдәби дилин ән'әнәләрини позур, чүмләдәки ағырлыг бәдии дилин әтрини азалдыр.

Ше'рдә гафиjә дүзәлтмәк вә вәзни сахламаг үчүн шаирләр jени сөз jаратмаға һәмишә даһа чох тәшәббүс көстәрирләр. Бу да поезиjанын өзүнүн дахили ганунларындан ирәли кәлән зәрури үслуб хүсусиjjәти илә бағлыдыр. Вахты илә «бәдии әдәбиjjатда сөз jаратмаг лазымдыр?» фикри әтрафында мубаһисәләр апарылмышдыр. Санки онлара чаваб олараг сонралар М. Ариф көстәрмишдир ки, бәдии әдәбиjjатда көртәбии сурәтдә, jерли-jерсиз, мәгсәдсиз олараг сөз jаратмаг зәрури деjилдир. Мә'лумдур ки, бәдии әдәбиjjат дилә тә'сир едә биләр вә едир, — дилин вә сөзләрин көзәлләшмәсинә көмәк едә биләр вә едир, сөзләрин ишләдилмәсини jени вә мувәффәгиjjәтли бир шәклә сала биләр. Лакин белә сөзләрин дилдә нүфуз газанмаларына сәбәб һеч дә она көрә деjил ки, онлары бөjүк адамлар jаратмышдыр. Онларын jашамаларына әсас сәбәб бәдии дилин ән'әнәләрини гырмамалары, бәдии дилин чәрчивәсиндән кәнара чыхмамалары вә чүмләдә-данышыгда jериндә ишләдилмәсидир.

Нәтичә олараг белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, бәдии әдәбиjjатын дили үмуми әдәби дилимизин мүһүм вә габагчыл һиссәсидир. Биз онун тәмизлиjи, көзәллиjи вә зәнкинләшмәси уғрунда jорулмадан чалышмалыjыг.

Scanned with ACE Scanner

ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ДИАЛЕКТИЗМЛӘР ВӘ ОНЛАРА ГАРШЫ МҮБАРИЗӘ ЈОЛЛАРЫ

Һәсәнаға МИРЗӘЈЕВ
Бакы МТИ-нин методисти

Һәр бир мәктәбли тә'лимин илк илләриндән дүзкүн, савадлы нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәлидир. Тәбиидир ки, бу кејфијјәт формалашдыгда онларын данышығы сәлис лаконик вә јығчам олур, фикрини ајдын шәкилдә чатдыра билир.

Азәрбајчан дили мәшғәләләриндә шакирдләр грамматиканын әсасларыны өјрәнмәли, дүзкүн гираәт, шифаһи вә јазылы нитг үзрә мөһкәм вәрдишләр әлдә етмәлидирләр. Ана дили тә'лиминдә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин инкишаф етдирмә ән зәрури мәсәләләрдән бир олмалыдыр.

Лакин апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, республикамызын бә'зи мәктәбләриндә бу мүһүм мәсәлә, хүсусилә шакирдләрин нитгиндәки тәләффүз гүсурларына гаршы мүбаризә мәсәләси һәлә дә лазыми сәвијјәдә дејилдир.

Нәинки ибтидаи, һәтта јухары синиф шакирдләринин нитгиндәки әдәби дилин лексик, грамматик, орфографик вә орфоепик нормаларынын позулмасы һалларына тез-тез тәсадүф олунур. Шакирдләрин нитгиндә ән кениш јајылмыш вә давамлы нөгсанлар нитгдәки јерли шивә хүсусијјәтләридир.

Шакирдләрин нитгиндәки нөгсанлар әсасән, үч шәкилдә өзүнү көстәрир.

а) Јерли шивә хүсусијјәтләри илә әлагәдар нөгсанлар;

б) Әдәби тәләффүз нормаларынын (орфоепик гајдаларын) көзләнмәмәсиндән ирәли кәлән нөгсанлар;

в) Нитгдә лазымсыз сөзләрин ишләнмәси илә әлагәдар нөгсанлар.

Ушаг мәктәбә кәләнәдәк аиләнин, јахын гоһумларын, үмумијјәтлә јашлыларын нитг мүһитиндә јашајыр. Бу дөврдә ушаг үнсијјәт сахламаг үчүн кифајәт гәдәр лүғәт еһтијатына јијәләнир. Лакин онларын јашлылардан өјрәндикләри бу нитг әдәби дилин нормаларына һәмишә мувафиг кәлмир. Онларын нитги јерли шивә хүсусијјәтләри вә башга нөгсанларла долу олур.

Шакирди әһатә едән аилә мүһитиндә јашајанларын нитгиндә шивә хүсусијјәтләри чох олдугча бу вәзијјәт әдәби дилин мәнимсәнилмәси ишини чәтинләшдирир. Она көрә бу просес тәләффүздә өзүнү көстәрдији кими, јазыја да кечир вә әдәби дилин тәләффүз нормаларыны бу вә ја дикәр дәрәчәдә позур. Проф. Ә. Дәмирчизадә јазыр: «Бизим аиләләримизин чохунда ләһчәчилик әсас јер тутур. Бу исә әдәби дилин мәнимсәнилмәси, һәтта сөзләрин дүзкүн сөјләниб јазылмасы ишиндә хејли чәтинлик төрәдир. Бә'зән белә олур ки, бу ләһчәчилик дәрин көкләр салмыш олур вә буну газыјыб атмаг, әвәзинә әдәби дили, дүрүст тәләффүз гајдаларыны шитилләмәк нәинки ибтидаи вә орта мәктәбләрдә, һәтта али мәктәбләрдә белә чәтин олур. Тәләффүздә ләһчәчилик јазыја да тә'сир едир вә бу кәмсавадлыг дили дүрүст билмәмәк, әдәби дили позмаг кими һалларла нәтичәләнир» (Ә. Дәмирчизадә, «Ана дили тә'лим фәнләринин әсасыдыр». «Азәрбајчан мүәллими», 1974, №-25 (364).

Мүәллим илк нөвбәдә әдәби тәләффүзүн шивә тәләффүзүндән үстүнлүкләрини инандырычы шәкилдә шакирдләрә изаһ етмәли, ејни заманда шивә хүсусијјәтләринин сәһв вә нөгсанлы чәһәтләрини ајдынлашдырмалыдыр. Мүәллим јерли шивә хүсусијјәтләринә гаршы нә гәдәр еһтијатла вә нәзакәтлә мүбаризә апарарса мәгсәдә о гәдәр тез вә асан јахынлаша биләр. Јә'ни онун шакирдләри әдәби дилә даһа тез вә даһа асанлыгла јијәләнәрләр.

Шакирдләрин нитгиндәки мүшаһидә едилән јерли шивә вә ади данышыг дилинә мәхсус олан хүсусијјәтләр, һәр шејдән әввәл, сөз вә грамматик формаларын әдәби дилдән фәргли бир шәкилдә дејилмәсиндә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, **чәпәр (авар), сап (дәстә), тоғај (мешә), нај (гармон), мичә (овуч), пылыр (бостан), јазаду (јазыр), ичәтдү (ичир), кәләдү (кәлир),**

бинәкә (одун), күдек (көдәк) атон (атан), кетәтдү (кетди), гәнбәр (чајдашы), бечид (тез), дүки (дүјү), үзик (үзүк), вә с. (шәрг групу диалект вә шивәләри);

туш (јуху), тој (дүмбәк) бадағон (пилләкән), малаза (хыртдәк), гәлби (һүндүр), сорух (дөшәкағы), ләвәдә (ләгәб) шеннних (кәнд), чован (чобан), говах (габаг), гапыјы (гапыны), алмах (алмаг) вә с. (гәрб групу диалектик вә шивәләри);

хыдыл (нәвә), атагар (мешә), шәһрә (мәһлә), бәбәрчин (гарангуш), паланкеш (сүзкәч), јүјүрмәк (һүрмәк), кәзитди (кәзиб), гачытды (гачыб), мен (мән), сен (сән), маға (мәнә), сага (сәнә) вә с. (шимал груп диалект вә шивәләри);

ајама (ләгәб), јеј (јахшы) хожан (фырылдагчы), мајыф (шикәст), шүвән (саһыбсыз), зир (нәлбәки), хури (бош), чүчә (күчә), чечи (кечи), чүн (күн) вә с. (чәнуб групу диалект вә шивәләри) вә с. кими тәләффүз гүсурлары бир тәрәфдән шакирдләрин нитгинин сафлығыны вә үмуми аһәнкдарлығыны позур, естетик тә'сир гүвәсини азалдыр, дикәр тәрәфдән мүхтәлиф шивәләрин нүмајәндәләри арасында үнсијјәти хејли чәтинләшдирир.

Апардығымыз мүшаһидәләр вә тәчрүбәләр көстәрир ки, шивә хүсусијјәтләри гүввәтли олан јерләрдә шакирдләрә әдәби дилдә дүзкүн данышыб јазмағы өјрәтмәк хејли чәтиндир. Она көрә дә мүәллим шакирдләрин нитгиндәки бу вә ја дикәр шивәнин хүсусијјәтләрини ајры-ајрылыгда өјрәнмәли вә онун ислаһ едилмәси үчүн конкрет јоллар арашдырмалыдыр.

Бир чох мүәллимләр диалект сәһвләри илә орфоепик сәһвләри гарышдырдыгларындан, диалект сәһвләринә гаршы мүбаризәни дүзкүн тәшкил едә билмирләр. Бунун үчүн дә диалект сәһвләрини ајдынлашдыраг.

Диалект сәһви дедикдә һәр һансы бир шивәнин спесифик хүсусијјәтләри илә бағлы олан, анчаг мүәјјән әразидә јашајанларын нитгиндә мүшаһидә едилән вә демәли, мәһдуд даирәдә анлашылан сәһвләр нәзәрдә тутулур.

Буна көрә дә мүхтәлиф шивә сәһвләрини (фонетик, лексик вә грамматик) изаһ едәркән јухарыда көстәрилән мүддәадан чыхыш етсәк, сәһвә јол вермәрик.

Фонетик шивә сәһвләри дедикдә, һәр һансы шивәдә әдәби дилин нормалашдырылмыш фонетик системинин позулмасы, сөзләрин фонетик тәркибинин һәмин шивәнин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләринә, мүвафиг шәкилдә тәләффүзү нәзәрдә тутулур.

Мәсәлән, **көдәк, дүјү, сәс, гајмаг, баба, гардаш, орада, күнәш** вә с. сөзләрин шәрг групу диалект вә шивәләриндә **күдәк, дүки, сес, гејмағ, гәрдеш, урда, үкүз, көнәш** шәклиндә тәләффүзү, **шафталы, тысбаға, гејрәт, гәбирстан, һүсејн, севкили, һирс, нишанла, јумурта** вә с. сөзләрин гәрб групу диалект вә шивәләриндә **иөјтәли, төсваға, гырјәт, гаврыстанных, сөјүн, сөјкүлү, һүрүс, шаана, муртда** шәклиндә тәләффүзү; **әт, бәј, мән, кәл, көтүр, тәзә** сөзләрин шимал групу диалект вә шивәләриндә **ет, бек, мен, кел, готур, тәзә** шәклиндә тәләффүзү; нәһајәт **говурма, күчә, күн, күл, кечә, бүтөв, гара, хурчун вә с.** сөзләрин чәнуб групу диалект вә шивәләриндә **гавырма, чүчә, чүн, чүл, чечә, битов, гәрә, һурчун** шәклиндә тәләффүз едилмәси әдәби дилин мүәјјәнләшдирилмиш, нормалашдырылмыш фонетик системини бу вә ја дикәр дәрәчәдә поздуғуна көрә фонетик шивә сәһви һесаб олунур.

Јерли шивә илә әлагәдар сәһвләр хүсуси характерә маликдир. Бә'зи мүәллимләр әдәби дилин вә ади данышыг дилинин тәләффүз нормаларыны, шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләрини, онларын һәр һансы орфографија гајдаларыны билмәмәләри үзүндән ирәли кәлән сәһвләрлә гарышдырырлар.

Апарылан тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, әдәби дилдән һәр чүр узаглашманы јерли шивә хүсусијјәти һесаб етмәк олмаз. Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәји, онлары башга орфографик сәһвләрдән ајырмағы бачармадан һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн мүвафиг методик јоллар мүәјјәнләшдирә билмәк чәтиндир.

Талыш дилиндә олдуғу кими, Ләнкәран шивәсиндә дә сөзүн ортасында сәс дүшүмү һадисәси кениш јајылмышдыр. Бу, шакирдләрин нитгиндә хүсуси илә, сөзүн тәркибиндә гоша самитләр олдуғу заман өзүнү көстәрир. (**Мәммәд, гәтијјән, ләззәт, әдәбијјат** вә бу гәбилдән олан сөзләри шакирдләр **Мәмәд, гәтијән, ләзәт, әдәбијат** кими тәләффүз едирләр.

Синтаксис шивә сәһвләри дедикдә һәр һансы шивәнин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, Загатала, Гах шивәләринин әксәријјәтиндә **икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин икинчи тәрәфи шәкилчисиз ишләнир** вә

3. Сифариш 6638

Scanned with ACE Scanner

биринчи нөв тә'јин сөз бирләшмәләринә ујғун кәлир. Баш ағры (сы), мәктәб багча (сы) вә с.

Бу һадисәјә Ләнкәран шивәләриндә дә тәсадүф олунур. Акам чөрәк биширурду, хамырраларын һамы (сы) күт кетди.

Диалект вә шивәләримизи синтактик чәһәтдән ајыран фәргләрдән бири дә I—II шәхс, бә'зән дә III шәхслә ифадә олунан мүбтәданын чох вахт чүмләдә өзүнү көстәрмәмәсидир.

Сән балдузун нә әшрүфә адамды (Ләнкәран)

Дәнкәнәдә сүт вар, кәти, отун ичсин (Ләнкәран) әдәби дилдән фәргли олараг, бә'зән диалект вә шивәләримиздә чүмләдә сөз сырасы позулур.

Мүбтәда, тамамлыг, зәрфлик, хәбәрдән сонра, тә'јин исә тә'јин олунан сөздән сонра кәлир. Мәсәлән,

Гош гараланачан ишләди киши (Исмајыллы);

Китди узман удун гырмаға мешәјә (Губа);

Белә дејәндә, карванчы да ширрәри дә верәр кишијә. Халам бечәрә вахтсыз гожалды;

Сөјүн јазых нејләсин (Газах); Оғлум кедир Бакыја охумаға (Гарабағ), Гәрдешим дүнән умбармағдан өзүјчүн бир јахчы палтун алды (Бакы); Мызангуллар чох севилләр исдиҗәррәри (Ләнкәран вә с.)

Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитги үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, һәр бир сөздә јерли шивә хүсусијјәтләри, һәм дә орфоепик гајданын позулмасындан ирәли кәлән сәһвләр олур. Мәсәлән, **гуртарыр** сөзү әдәби тәләффүз нормаларына әсасән **гуртарыр** шәклиндә, лакин шәрг групу диалект вә шивәләриндә (хүсусән, Лерик шивәсиндә) бу сөз **гутареј** шәклиндә тәләффүз олунур вә јазылыр.

Бу сөздә биринчи сәһв (сөз көкүндә биринчи «р» сәсинин дүшмәси) сөзүн орфоепик нормаларынын тәләбинә әсасән дејилмәсиндән ирәли кәлир.

Бу сәһв јерли шивә хүсусијјәти сајыла билмәз.

Икинчи сәһв көкә артырылмыш индики заман шәкилчисиндәки дилархасы, гапалы саитин (ы) дилөнү ачыг саитлә (е) әвәзләнмәси исә јерли шивә сәһвидир.

Бә'зән дә орфографик шивә сәһвинә һәм сөз көкүндә, һәм дә шәкилчидә јол верилир. Мәсәлән, **езим, ези, езимиз ездәри** вә с.

Бу мисралардан ајдын олур ки, бир-бириндән асылы олмајараг һәм морфоложи, һәм дә фонетик хүсусијјәт ејни олур.

Шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләр мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Бу исә тәдрис просесиндә мүәллимдән диггәтини мүхтәлиф саһәләрә јөнәлтмәји вә һәр бирини арадан галдырмаг үчүн мүвафиг јоллар тапмағы тәләб едир. Лакин мүәллим бир шеји унутмамалыдыр, бу сәһвләрдән һансы даһа давамлыдыр?

Тәдгигат вә мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, синтактик шивә сәһвинә шакирдләрин нитгиндә (хүсусилә ифадә вә иншa јазыларында) нисбәтән аз тәсадүф едилир, имла характерли јазыларда исә бу нөв сәһвләрә, демәк олар ки, раст кәлмирик, лакин фонетик морфоложи вә лексик характерли сәһвләр синтактик сәһвләрә нисбәтән даһа кениш јајылдығындан вә давамлы олдуғундан шакирдләрин јазыларында чох тәсадүф олунур.

Шакирдләрин нитгиндә јерли шивә хүсусијјәтләринә гаршы мүвәффәгијјәтли вә планлы шәкилдә мүбаризә апармаг мәгсәди илә мүәллим шакирдләрин шифаһи нитгиндә өзүнү көстәрән диалектизмләри, һәмчинин онлардан јазыја кечәнләри диггәтлә мүәјјәнләшдирмәли вә дүзкүн груплашдырмалыдыр.

Јазы ишләрини тәһлил едәркән бир мәсәлә дә диггәти чәлб едир. Јазыда бурахылмыш диалект хүсусијјәтләри, үмумијјәтлә, шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләри әһатә едирми?

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шифаһи нитгдәки бүтүн шивә хүсусијјәтләри ејнилә јазыја кечмир. Јазыда онларын нисбәтән аз бир һиссәсинә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу һал нә илә изаһ олунур? Һәр шејдән әввәл шакирдләр шифаһи нитгдә механики тәләффүзә кениш јер верирләр. Онлар сөз вә ифадәләри истәдикләри шәкилдә ишләдир вә бә'зән исә буна һеч әһәмијјәт вермирләр.

Јазылы нитгдә исә ушаглар нисбәтән мәс'улијјәт һисс едир, сөзләри даһа дүзкүн ишләтмәјә чалышырлар. Бу заман әдәби дилин грамматик нормалары шакирдә јахындан көмәк көстәрир. Дикәр тәрәфдән шакирдләр јазы јазаркән сөзүн дүзкүн јаза билмәјәчәкләрини һисс етдикдә ифадә вә ја иншада ону ишләтмәкдән гачыр, башга сөзлә әвәз едирләр. Јазыја кечән шивә хүсусијјәтләрини өјрәнмәк үчүн јалныз ифадә вә иншаларын (хүсусилә јохлама имлаларыны) тәһлили зәруридир.

Scanned with ACE Scanner

Имла јазаркән (хүсусилә, јохлама имла јазаркән) шакирд јерли шивә сәһвинә јол верәчәк сөзү дә ишләтмәк мәчбуријјәти гаршысында галыр.

Савадлы аилә үзвләри, һабелә мәктәб, китаб, гәзет, радио телевизор ушагларын нитгинә гүввәтли тә'сир көстәрдијиндән, һәр һансы шивәнин бүтүн хүсусијјәтләри ејнилә онларын нитгиндә өз әксини тапыр. Онларын шифаһи нитгиндәки шивә хүсусијјәтләри исә ејни илә јазыја кечмир. Она көрә дә биз шәрг групуна дахил олан Ләнкәран шивәләри шәраитиндә дәрс дејән мүәллимләрә конкрет көмәк көстәрмәк мәгсәди илә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгиндә даһа кениш јајылмыш вә давамлы шивә хүсусијјәтләринин тәснифини вермәји лазым билирик. Бу тәсниф тәртиб едиләркән шакирдләрин евдә вә синифдә јаздыглары минләрлә мүхтәлиф нөв јазы ишләри нәзәрдән кечирилмиш, ејни мәтн мүхтәлиф кәндләр арасы шивәләрин әһатә етдији синифләрдә јаздырылмыш, һәр бир шивәјә мәхсус сһесифик хүсусијјәтләрин јазылышы үзрә експеримент гојулмуш, грамматик чалышма заманы шакирдләрин јазы тахтасындакы јазылары үзәриндә кениш вә даһа давамлы хүсусијјәтләр тәснифә дахил едилмишдир.

Диалектизмләр әдәби дилә нисбәтән мәһдуд даирәдә анлашылыр вә анчаг мүәјјән әразидә јашајанларын нитги үчүн мәгбул һесаб едилир.

АРХАИК СӨЗЛӘРИН АҒЧАБӘДИ РАЈОНУ ШИВӘЛӘРИ ШӘРАИТИНДӘ ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Ингилаб ГУЛИЈЕВ
Степанакерт Дөвләт Педагожи Институтунун мүәллими.

Үмумтәһсил мәктәбләримиздә гаршыда дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири дә јетишмәкдә олан кәнч нәслә Азәрбајчан әдәби дилинин лүғәт тәркибини дәриндән вә елми әсасларла өјрәтмәкдән ибарәтдир. Мә'лумдур ки, әдәби дилимизин мүхтәлиф ихтисас саһәләри үзрә лүғәт тәркиби ишләнмә фәалијјәтинә көрә актив, даһа чох ишләнән, пассив, даһа аз ишләнән, еләчә дә ишләнмәјән сөзләрдән ибарәтдир. Бу дил јарандығы XII—XIII әсрләрдән мүасир дөврә гәдәр чохәсрлик бир инкишаф јолу кечмиш, вахты илә онда фәал шәкилдә ишләнән бир чох сөз вә ифадәләр заман кечдикчә пассивләшмиш, өз мә'насыны башга сөзә вермиш, һазыркы нәсил үчүн архаикләшәрәк анлашылмаз олмушдур. Архаизмләр адланан белә сөзләрә инди биз көһнә сәнәт нүмунәләринин, гәдим јазылы дил абидәләринин, классикләримизин әсәрләринин, кечмиш ичтимаи гурулушла бағлы бәдии- тарихи әсәрләрин дилиндә раст кәлирик. Тәбиидир ки, орта мәктәб шакирди истәр мәктәбдә, истәрсә дә мәктәби гуртарыб али вә орта ихтисас тәһсили мәктәбләриндә охудуғу мүддәтдә кечмишлә бағлы бу чүр сәнәт нүмунәләрини охујаркән архаизмләрлә даһа чох гаршылашмалы олур. Одур ки, мүәллим мүасир әдәби дилимиз үчүн пассивләшиб архаикләшмиш олан сөзләрин мә'насыны, ишләнмә мәгамыны ашағы синифләрдән башлајараг шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, онлар һәм охудуглары сәнәт нүмунәләринин мәзмунуну тез анласынлар, һәм дә дилимизин лүғәт тәркиби, хүсусән, тарихи лексикасы һаггында кениш тәсәввүрә малик олсунлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, дилимизин пассив фондуна кечән архаикләшмиш сөзләрин өјрәдилмәси јерли шивәләримизин лексикасы вә морфолокијасы илә мүгајисәдә оларса, бу даһа чох фајда верәр. һәмин сөзләрин лексик-грамматик мә'насы даһа тез анлашылар.

Ашағыда биз дилимизин пассив фондуна кечән архаикләшмиш сөзләрин бир гисминин Ағчабәди рајону шивәләри шәраитиндә өјрәдилмәси үсулундан бәһс едәчәјик.

Ары—кејфијјәт билдирән сифәт кими **тәмиз, саф, пак** мә'нада «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын (Ајдан ары, күндән көрклү гыз гардашым Баныччәји Бамсы Бејрәјә диләмәјә кәлмишәм,—деди.), еләчә дә классикләримиздән Нәсиминин (Вар, ари гумаш истә, бу базарә јапышма Гәлбим аридир, дејән, шол доғру сәррафын ганы?), Хәтаинин (Ари су тохуна тәр оласан, Јелдән дәхи дәрбәдәр оласан.) әсәрләринин дилиндә ишләнмишдир.

Бу сөзә түрк дилләринин гәдим абидәләри дилиндә дә тәсадүф едилир.

Ағчабәди рајону мәктәбләринин әксәријјәтиндә мүәллим «ары» сөзүнүн тарихән ишләндијини синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун шәкилдә чатдырмагла јанашы, һәмин сөзүн инди дә башга диалект вә шивәләримиздә олдуғу кими, јерли шивәдә ишләндијини мисалларла (Ајдан арыјам, күннән дуру.; — Јујундум, арындым, олду јахшы.) көстәрмәлидир. Мүәллим ону да әлавә етмәлидир ки, һәмин сөз халг данышыг дилиндә «арытламаг» фе'линин тәркибиндә өз изини сахлајыр.

Бозламаг — һал, һәрәкәт билдирән фе'л кими «инсанын сәслә охшајараг ағламасы, дәвәнин нәрилдәјәрәк һүзнлү сәс чыхармасы, ағламасы» мә'наларында «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (Оғул-оғул дејибәни бозлајајынмы? Гајтабанда гызыл дәвә бундан кечди, төрүмәләри бозлајыб, белә кечди) ишләнмишдир.

Ағчабәди рајону мәктәбләриндә дәрс дејән мүәллимләр гејд етмәлидирләр ки, бу сөзә инди дә гарагалпаг, гумыг вә саирә түрк дилләриндә раст кәлиндији кими, јерли шивәмиздә дә ишләнир.

Гарғаша — «иш, күч, вәзијјәт» билдирән исим кими «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (— Оғул, Гарчар, нә гарғаша едирсән?) ишләнмишдир.

Ағчабәди рајонунун мәктәбләриндә дәрс дејән мүәллимләр көстәрмәлидир ки, «гарғаша» сөзү мүасир әдәби дилимиздә ишләнмәдијинә бахмајараг, башга диалект вә шивәләримиздә. еләчә дә јерли шивәмиздә ән чох аилә-мәишәтлә бағлы (— Ајләмизин гарғашасы лап артыф.; — Гарғаша еләмәм үсдүмә дүшүф.) ишләнир.

Гырым — «мејл, истәк, арзу» билдирән исим кими дил тарихимиздә, еләчә дә Хәтаинин дилиндә (Бахдым ки, мунун гырымы өзкә, Мәнимлә алым-верими өзкә.) ишләнмишдир.

Мүәллим гејд етмәлидир ки, бу сөз инди дә башга диалект вә шивәләримиздә олдуғу кими јерли шивәмиздә дә һәмин мә'нада (— Гырымыннан ајдын олду кун, бурда галмағысдир.; — Гырымы хошумәлди.) ишләнир.

Даму—«чәһәннәм» мә'насы билдирән исим кими классикләримизин, еләчә дә Нәсиминин (Ашигин тамусу јариндән ираг олмағыдыр, Еј чәмалин чәмәни-рөвзеји-ризван, бәри кәл!) Хәтаинин (Дамулар одуну јандырансан, Сирләри ачыб утандырансан), Вагифин (Фиргәтин даму тәк әзаба дөнмүш, Дидарын чәннәтүл-мә'вајә, Пәри) әсәрләринин дилиндә раст кәлинир. Бундан башга һәмин сөз «Китаби Дәдә Горгуд» дастанларынын, түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләри дилиндә дә ишләнир. Чүз'и фонетик фәрглә исә мүасир газах, башгырд, тува, түркмән дилләриндә өзүнү көстәрир.

Мүәллим гејд етмәлидир ки, гәдим түрк мәншәли сөзләрдән олан «даму» сөзүнү дилимизин сонракы инкишафы просесиндә әрәб-фарс дилләринин тә'сири илә алынма мәншәли «чәһәннәм» сөзү сыхышдырыб архаикләшдирмиш вә онун јериндә үмумишләк сөзә чеврилмишдир. «Даму» сөзү «чәһәннәм» мә'насында башга шивәләримиздә олдуғу кими, јерли шивәмиздә дә (—Дамуја чаным јанды, — Даму одун көзүмнән көрмүшәм) чох тәсадүф едилир.

Јеј — кејфијјәт билдирән сифәт кими «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (Гонағы кәлмәјән гара евләр јыхылса, јеј,—Јалан сөз бу дүнјада олунча олмаса, јеј.), еләчә дә классикләримиздән Нәсиминин (Чәфаларын нә гәдәр ачыдыр, мана јекдир, Анын ачысы рәгибин јағилә балиндән.), Фүзулинин (Јејдир јенә үзрдән шүруим, Бу ишдә тәвәккүлә ручуим), Гөвси Тәбризинин (Нә гәдәр ујмуш ола дүшмәни — дирин јејдир, Гара бәхтим јухудан шүкр ки, бидар олмаз) вә башгаларынын әсәрләриндә өзүнү көстәрир.

Түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләринин дилиндә дә һәмин сөзә ејни мә'нада раст кәлинир.

Ағҹабәди рајонунун бүтүн мәктәбләриндә мүәллим синиф шакирдләринин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун олараг, «јеј» сөзүнүн ишләнмә тарихи һаггында мә'лумат вермәклә јанашы, онун шивәләримиздә ишләндијини дә хатырлатмалыдыр. О, гејд етмәлидир ки, «јеј» сөзү јерли шивәмиздә ејни мә'нада — «еј» шәклиндә (— Ишләримиз еј адамнан асылыдыр. — Бинил еј памбых вар) ишләнир. Бу да тарихән дилимизә хас олан сәсдүшүмү һадисәси нәтиҹәсидир.

Ираг—мәсафә билдирән сөз кими «узаг» мә'нада «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (— Көј ираг, јер гаты, — деди). һәмчинин Нәсиминин (Мән јары гылмышам ики аләмдә ихтијар, Мәндән ким ираг ола билир ихтијарими?). Хәтаинин (Гылды кәлибән ирагдан аваз.), Ашыг Әләскәрин (Мүрги-руһум кетмәз сәндән ирағa. Гошун оллам гәбул етсә сини син) вә башгаларынын дилиндә ишләнмишдир.

Гәдим түрк абидәләриндән олан Күлтәкинин шәрәфинә гојулан абидәнин кичик мәтниндә һәмин сөз «ырак» шәклиндә јазылмышдыр.

Мүәллим јери кәлдикҹә «ираг» сөзүнүн тарихән ишләнмәси һаггында кениш мә'лумат вермәли, көстәрмәлидир ки, мәси һаггында кениш мә'лумат вермәли, көстәрмәлидир ки, олан бу сөзә башга мүасир әдәби дил бахымындан архаик олан бу сөзә башга шивәләримиздә, еләҹә дә јерли шивәмиздә (—һәр дәртдән ирағ оласан, —Көј ирах, јер гаты) чох тәсадүф едилир.

Јазы—мәкан билдирән исим кими «чөл, сәһра» мә'насында (... Јазыда» Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (... Јазыда кејики говар, сәни өнүнә кәтирәр, кејики атардан-јабандан кејики говар, сәни өнүнә кәтирәр, кејики атаркән охла сәни урар, өлдүрәр), классикләримиздән Хәтаинин (Каһ јазы кәсиб кедәрди јолә, Кәһ јел апарарды ону көлә), Гејрдән Фүзулинин (Аријәтдән өзүнә гылма гәмәр тәк зијнәт, Гејрдән ғријәтин нур исә кәр јазыја ат!) вә башгаларынын әсәрләриндә ишләнмишдир.

Түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләри дилиндә «јазы» сөзүнә тәсадүф едилир.

Ағҹабәди рајону мәктәбләриндә мүәллим «јазы» сөзүнү архаик сөз кими ајдынлашдыраркән гејд етмәлидир ки, бу сөз гәдим түрк мәншәлидир. Дил тарихимизин гәдим вә орта дөврләриндә «чөл, сәһра» мә'насында ишләнмиш, сонралар өз јерини һәмин сөзләрә вериб архаикләшмишдир. «Јазы» сөзүнә

мүасир түрк дилләриндән олан хакас дилиндә «чазы» шәклиндә раст кәлинир. Башга шивәләримиздәки кими, јерли шивәмиздә дә һәмин мә'нада, һәмин шәкилдә (— Гојуну јазыја верин, — Јазынын оту ширин олар) өзүнү көстәрир.

Јапағы—«јапылы, өртүлү» мә'насында» Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (Јапағлы көкчә чәмән күзә галмаз) ишләнмишдир.

Башга шивәләримиздә, еләҹә дә Ағҹабәди рајону шивәләриндә «јазда гырхылан гојун јуну» мә'насында (— Јапағыны јорған ичинә гојмах јахшыды.; — Бир әз јапағы алмышам.) ишләнир. Көрүндүјү кими, бу ад «јап» фе'линдән төрәмиш, гојун јунуна онун әламәт вә кејфијјәтинә көрә верилмишдир. Чүнки јазда гырхылан јун пајызда гырхылан јуна нисбәтән узун олдуғундан гојунун белинә даһа чох јапылы, өртүлү олур.

Түрк дилләриндә дә бу сөзүн илкин төрәмә формалары вардыр: гарагалпаг дилиндә «јапанмаг, өртүлмәк» мә'насында «јап» шәкли, башгырд дилиндә исә «јапылмыш, өртүлмүш» мә'насында «јабык» шәкли өзүнү көстәрир. Әрәб мәншәли сөздүзәлдичи -и шәкилчисинин әлавәси нәтичәсиндә фонетик дәјишмәләрлә һәмин сөзүн илкин мәншәләриндән фәргли јени сөз шәкли, «јазда гырхылан гојун јуну» мә'насында башгырд дилиндә «јабағы», Азәрбајчан дилиндә исә «јапағы» шәкли формалашмышдыр.

Мәһз буна көрә дә мүәллим «јапағы» сөзүнүн төрәмә хүсусијјәтини, јә'ни илкин мә'нададан фәргли јени бир мә'на кәсб етдијини шакирдләрә изаһ етмәлидир. Мүәллим ону да әлавә етмәлидир ки, «јапағы» сөзү «јазда гырхылан гојун јуну» мә'насында ишләнмәклә нөв анлајышы ифадә едир. Нөв анлајышы билдирән сөзләр исә әдәби дилимиздә ишләндијиндән фәргли олараг, диалект вә шивәләримиздә даһа чох өзүнү көстәрдијиндән бу сөзү башга шивәләрдә олдуғу кими, јерли шивәдә дә көрә билирик.

Јашырмаг — һал, һәрәкәт билдирән фе'л кими «кизләнмәк, өртмәк» мә'наларында. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (Әр әрдән адын јашырмаг ејиб олур), классикләримиздән Нәсиминин (Мәндән јүзүн јашырма ким сәчдәкаһим олдур.), Вагифин (Јашырыбсан тамам дуруб сан кендә) вә башгаларынын дилиндә өзүнү көстәрир.

Мүәллим мисал вә нүмунәләр васитәси илә өјрәтмәлидир ки, «јашырмаг» сөзү дил тарихимиздә XIX әсрә гәдәр ишлән-

Scanned with ACE Scanner

диjи кими, индн дә башга шивәләримиздә, еләчә дә јерли шивәмиздә (— Узун, у мәннән јашырмејнан.; — Сиррими сәннән јашырманам) ишләнир. Мүасир түрк дилләринин бир чохунда, һәмчинин татар, ујғур, түркмән дилиндә дә бу сөзә раст кәлинир.

Күз — заман билдирән исим олуб, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә «пајыз» мә'насында (Күз алмасына бәнзәр ал јанаглым!) ишләнмишдир. Бу сөз түрк дилләринин гәдим абидәләри дилиндә дә «пајыз» мә'насында ишләнир. Башга диалект вә шивәләримиздә, һәмчинин Ағчабәди рајону шивәләриндә исә «пајызда тикилән гузу јери» мә'насында (Гузулара јахшы бир куз тиһмишәм) өзүнү көстәрир.

Демәли, бу сөз дә диалект вә шивәләримиздә өз илкин мә'насындан узаглашмыш шәкилдә ишләнир. Одур ки, мүәллим «күз» сөзүнүн илкин вә сонракы мә'налары һаггында әтрафлы мә'лумат вермәли, онун мүасир түрк дилләриндән түрк, гырғыз, газах, өзбәк, тува, башгырд, түркмән дилләриндә «пајыз» мә'насында ишләндијини көстәрмәлидир.

Мүәллим ону да әлавә етмәлидир ки, бу сөз башга диалект вә шивәләримиздә, еләчә дә јерли шивәмиздә «пајызда тикилән гузу јери» мә'насында ишләндији кими, лексик диалектизм олараг, һәмин мә'нада мүасир әдәби дилимиздә дә ишләнә билир.

Туш олмаг—һәрәкәт билдирән фе'л кими «раст кәлмәк» мә'насында ишләниб, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилиндә (Судан кечди, бу кәз бир гурда туш олду.), классикләримиздән Видадинин (Туш олду сәнә хәстә Видади бу әчәлдир, јохса ки, нә сөздүр беләә шаһбаз кими ндир?), Вагифин (Сәни севән чох бәлаја туш олур, әгл кедир баштан фәрамуш олур) вә башгаларынын дилиндә өзүнү көстәрир.

Беләликлә, Ағчабәди рајону шивәләри шәраитиндә мүасир әдәби дилимиз бахымындан архаикләшмиш сөзләрин ишләнмә имканлары, мәһдудлашыб архаикләшмәси, бунларын гоһум түрк дилләриндә, еләчә дә диалект вә шивәләримиздә ки изләри мүгајисә вә тутушдурмалар јолу илә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун тәрздә өјрәдиләрсә, онлар дилимизин лүғәт тәркибинин зәнкинлији һаггында даһа кениш тәсәввүрә малик олар вә әдәби дилимизә даһа тез јијәләнә биләрләр.

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

МУСА ЧӘЛИЛИН «ГУШЧУҒАЗ» ШЕ'РИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Досент Аббас СӘМӘДОВ

Сов.ИКП МК-нын «1941—1945-чи илләрин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә совет халгынын гәләбәсинин 30 иллији һаггында» гәрарында дејилир ки, партизанлар вә кизли тәшкилатчыларын иштиракчылары дүшмән архасында гәһрәманлыгла фәалијјәт көстәрирдиләр. Ишғал едилмиш бүтүн әразини бүрүјән партизан һәрәкатында совет адамларынын аловлу вәтәнпәрвәрлији парлаг сурәтдә тәзаһүр етди.

Партизан һәрәкатында әсил вәтәнпәрвәр вә бејнәлмиләлчи кими халгларын азадлыг вә истиглалијјәти уғрунда мүбаризә апаран көркәмли татар шаири Муса Чәлилин ады антифашист мүбаризә салнамәсинә әбәди јазылды. Мәһз буна көрә дә мәктәбләримиздә шаир-гәһрәман Муса Чәлилин һәјаты вә гәһрәманлыг маһныларындан нүмунәләр өјрәдилир. «Бурада мәгсәд биринчи нөвбәдә кәнчләри Коммунист Партијасынын вә совет халгынын ингилаби, дөјүш вә әмәк гәһрәманлығы ән'әнәләри руһунда, социалист вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилик руһунда, јүксәк сајыглыг руһунда, Вәтәнин, социализм наилијјәтләринин мүдафиәсинә даим һазыр олмаг руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир» (һәмин гәрардан).

Бешинчи синифдә «Гушчуғаз» ше'рини тәдрис едәркән шаирин мүбариз һәјат јолу, мөһкәм вә сарсылмаз ирадәси, Моабит зинданында көстәрдији фәдакарлыглар һаггында әтрафлы мә'лумат вермәли, ше'рдә шаирин вәтәнә дәрин мәһәббәтинин тәрәннүмү көстәрилмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

— Муса Мустафович Зәлилов (Муса Чәлил) 15 февр 1906-чы илдә Оренбург губернијасынын Мустафино кәнди дә анадан олмушдур. О, әввәлчә кәнд мәктәбиндә, сонр Оренбургдакы «Хусајнијјә» мәдрәсәсиндә охумушдур.

Онун «Хошбәхтик» адлы илк ше'ри Түркүстан чәбһ синин «Гызыл улдуз» һәрби гәзетиндә чап олунмушду. Сонра Муса Чәлил Казан шәһәр фәһлә факултәсини бити рир, редаксијаларда вә комсомол тәшкилатларында чалышыр. 1927—31-чи илләрдә Москва университетиндә охумасы, мәтбуат саһәсиндә чалышмасы онун исет'дадлы шаи вә ичтимаи хадим кими јетишмәсинә көмәк едир. Муса Чәлилин илк ше'рләр китабы «Биз кедирик» адланыр (1925). Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә гәдәр онун он ики китабы чап олунур. Дүнја вә гардаш халглар әдәбијјатыны бөјүк марагла өјрәнмәси, рус әдәбијјатынын А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов, В. В. Мајаковски кими көркәмли нүмајәндәләринин әсәрләрини тәрчүмә етмәси онун шөһрәтини артырыр.

1941-чи ил ијулун 31-дә анасы Рәһилә ханым, бачысы Хәдичә вә гадыны Әминә Муса Чәлили чәбһәјә јола саларкән «Уғурлар олсун, зәфәрлә гајыт!» демиш, балача гызы Чулпан атасына гәһрәманлыг арзуламышдыр. Муса Чәлил Татарыстанын Мензелински шәһәриндә һәрби курс гуртарыр, дөјүш мәһарәтинә јијәләнир, гәләмини силаһа чевирир. Онун «Икидлик» адлы чәбһә гәзетиндә чап олунан ше'рләри вә мәгаләләри, «Топчунун анды» (1942) китабы дөјүшчүләримизи гәләбәјә чағырыр.

Муса Чәлил 1942-чи илдә Волхов чәбһәсиндә кедж ганлы дөјүшләрдә ағыр јараланыр вә әсир алыныр. Лакин һитлерчи чәлладларын тә'гибләри шаирин мүбариз әзмини сарсыда билмир. Алман фашист командапланлығы өзләринин милләтчи аг мүһачирләриндән ибарәт «Идел Урал» адлы милләтчи татар комитәси тәшкил етмишди. Бу комитәнин мәгсәди татар, башгырд, өзбәк, түркмән вә башга гардаш халглардан олан һәрби әсирләрин арасында антисовет тәблиғаты апармаг вә онлардан «милли лекон» дүзәлдиб Совет Иттифагына гаршы чевирмәк иди. Муса Чәлилин әсирләр арасындакы һөрмәтини билән фашистләр ону комитәјә чәлб етмәк истәјирләр. Мүбариз шаир разы олмур, ону Берлинә чағырырлар. Нәһајәт, Муса Чәлил комитә илә «әмәкдашлыг» етмәјә разылыг верир. Онун мәгсәди Радом дүшәркәсиндәки совет әскәрләрини гачырмагдан ибарәт иди. Гәһ

рәман шаирин кизли фәалијјәти нәтичәсиндә «милли лекон»дан минә јахын адам гачыб партизан дәстәсинә дахил олур. Мәтин ирадәли татар шаири «татар лекону» силаһыны фашизмин өзүнә гаршы чевирир. Лакин бир сатгын кизли тәшкилатын мәгсәдини хәбәр верир. Муса Чәлили вә онун әгидә достларыны август ајында Берлиндәки Моабит сијаси зинданына кәтирирләр. Дрезден империја мәһкәмәси онлары өлүмә мәһкум едир. Һөкм охунандан сонра он ики нәфәр совет дөјүшчүсүнү Текел һәбсханасына салырлар. Нәһајәт, гәһрәман шаири вә онун мәтин ирадәли он бир нәфәр мәсләк достларыны 25 август 1944-чү илдә килетонлу Плетсензе һәбсханасында е'дам едирләр.

Лакин Муса Чәлил фашист зинданында јаратдығы гәһрәманлыг нәғмәләри илә милјонларын гәлбиндә јашајыр вә јашајачагдыр. Онун дилләр әзбәри олан «Моабит дәфтәри» нәғмәләрини ағыр күнүн достлары олан камера јолдашлары Совет Иттифагына чатдырырлар.

Татар халгынын икид оғлу Н. Терегуловун мүһафизә етдији дәфтәрин сонунда Муса Чәлил әрәб әлифбасы илә өзү һаггында јазыр: «Еј татар дилини билиб бу дәфтәри охујан дост, бу дәфтәр мәшһур татар шаири Муса Чәлилиндир. Онун һәјат јолу беләдир. О, 1942-чи илдә чәбһәдә вурушан заман јаралы һалда әсир алынмышдыр. Әсирликдә дәһшәтләр көрмүш, дәфәләрлә өлүмдән гуртармышдыр. Сонра ону Берлинә кәтирмишләр. Бурада ону Совет тәблиғаты јајан кизли тәшкилатда иштирак етмәкдә күнаһландырмыш вә һәбс етмишләр. Ону өлүм һөкмү көзләјир. О, өләчәкдир. Анчаг онун һәбсханада вә әсирликдә олан заман јаздығы 115 ше'ри галачагдыр. О, ше'рләриндән никарандыр. Әкәр бу дәфтәр сәнин әлинә кечсә, диггәтлә, сәлигә илә ше'рләрин үзүнү көчүр, сахла вә мүһарибәдән сонра Казана хәбәр вер. Һәмин ше'рләри татар халгынын мәрһум шаири Муса Чәлилин ады алтында нәшр етдир. Мәним вәсијјәтим беләдир. Муса Чәлил. 1943, декабр».

Белчика партизаны Андре Тиммермансын 1947-чи илдә Брусселдәки совет сәфирлијинә вердији ше'р дәфтәриндә Муса Чәлилин белә бир гејди вар: «Бурада 33 ше'р вардыр. Бунлар һамысы әсирликдә вә һәбсханада јазылмышдыр. 1942-чи илин сентјабрындан 1943-чү илин нојабрына гәдәр мән 125 ше'р вә поема јазмышам. Анчаг бунларын һамысы-

ны һара көчүрә биләрдим? Бу ше'рләр мәнимлә бирликдә торпаға көмүләҹәкдир».

Муса Ҹәлиллә бирликдә Радом өлүм дүшәркәсиндә әзаб чәкән башгырд халгынын мүбариз оғлу, Тәлгәт Кирмановун маргарин јағы кағызындан дүзәлдилмиш вә үзәриндә «Муса Ҹәлилин ше'рләри» јазылмыш блокноту мүгәддәс әманәт кими сахламасы шаирин «Моабит дәфтәри» ше'рләрини тамамлады.

Коммунист шаир Муса Ҹәлил 12 јанвар 1942-ҹи илдә гадыны Әминә ханыма мәктубунда јазырды ки, өлүмдән горхмурам, она нифрәт едирәм. Бөјүк вәтәнпәрвәрлик һисси, ичтимаи вәзифәни дәриндән дәрк етмәк һисси шәхси горху һиссинә галиб кәлир... Өлүмдән сонракы әсил һәјат халгын шүурунда, һафизәсиндә јашамагдан ибарәтдир. Әкәр мән сағлығымда фајдалы бир иш көрмүшәмсә, демәли, өләндән сонра да јашамаға һагг газанмышам. Әкәр бу һаггы газанмамышамса, нә үчүн өлүмдән горхум? Һәјатын әсил мә'насы будур: елә јаша ки, өләндән сонра да јаша».

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә алман-фашист ишғалчыларына гаршы вурушмаларда көстәрмиш олдуғу мүстәсна мәтанәт вә мәрдлијә көрә шаир Муса Ҹәлилә өлүмүндән сонра, 1956-ҹы ил февралын 2-дә Совет Иттифагы Гәһрәманы ады верилди. Онун мәшһур «Моабит дәфтәри» силсиләсиндән олан гәһрәманлыг нәғмәләри 1957-ҹи ил апрелин 22-дә Ленин мүкафатына лајиг көрүлдү.

Халг шаири Сәмәд Вурғун ифтихарла демишдир: «Әсрләр боју бир чох шаирләр өз бөјүк јарадыҹылығы, бөјүк вә көзәл поезијалары илә адларыны әбәдиләшдирмишләр. Лакин өз адларыны јалныз бөјүк поезијасы илә дејил, һәм дә шәхси гәһрәманлығы, фәдакарлығы, тарихин гара, бәдхаһ гүввәләринә гаршы дөјүш мејданында өлүмсүз өлүмү илә әбәдиләшдирмәк онларын чох аз гисминә нәсиб олмушдур. Бөјүк инкилис шаири Бајрон, мәшһур маҹар шаири Петефи, чех шаири Фучик вә бизим доғма татар шаиримиз Муса Ҹәлил беләләриндән олмушдур».

Шакирдләри ифадәли гираәтә алышдырмаг мәгсәдилә «Гушчуғаз» ше'рини әввәлҹә мүәллим охумалы, сонра исә шакирдләрә охутмалыдыр. Әсәрин мәзмунуна аид мүсаһибә јолу илә план тәртиб олунмалыдыр. План тәртибиндә шакирдләрин фәаллашдырылмасына хүсуси фикир верилмәлидир. Әсәрин планы мүхтәлиф шәкилдә ола биләр. Мәсәлән: 1. Тиканлы мәфтилләр архасында. 2. Мәһбәс гануну. 3. Шаирин васијјәти.

Муса Ҹәлил һәмин тәәссүраты әсасында дилләр әзбәри олуб, дәрсликләримизи зәнкинләшдирән «Гушчуғаз» ше'рини тиканлы мәфтилләрин архасындакы баракда јазмышдыр. Дөјүшчү шаирин көз јашлары вә үрәјинин ганы илә јазылмыш бу ше'р һәјат һадисәләринин ҹанлы вә реал тәсвирини верир. Мәһз бу кими көзәл әсәрләр јаратдығына вә дүшмәнә гаршы амансыз олдуғуна көрә өлүмүндән сонра да јашамаг һүгугу газанан сәмими гәлбли шаир һаггында Серкеј Смирнов јазыр: «Муса Ҹәлил фашизмин зүлмәт гаранлыглары ичиндә ишыглы бир сима кими парлады вә Јулиус Фучиклә бир сырада дајанды. Онлар әсил зијалы вә әдәбијјатчы нүмунәси олдулар. Онлар мә'нәви күчүн кобуд физики күч үзәриндәки тәнтәнәсини нүмајиш етдирдиләр». Бу бахымдан да «Гушчуғаз» чох сәҹијјәвидир.

Шаир е'тираф едир ки, әтрафымыз күллүк, чичәклик, мешәлик олдуғу һалда, биз зүлмәтдәјик, зүлмүн зәнҹири ичәрисиндәјик. Гушчуғаз, әкәр сән мәһбәс ганунуну билсәјдин, бу мәфтилә гонмаздын, нәғмәни ондан кәнарда охујардын. Сиз хошбәхтсиниз, она көрә ки, азадсыныз, учмаға ганадыныз, нәғмә охумаға һүгугунуз вар. Әкәр бураја сон кәлишинсә мәним вәсијјәтими диггәтлә динлә: «Бу әсирликдән азадлыға уч, сәһәр јурдумун үстүндән кечәндә нәғмәни оху. Сәнин гәмли сәсини ешидән халгым голлары гандаллы шаирин сон нәғмәсини охудуғуну биләҹәкдир. Сән шимшәкләр кими уч, мәним нәғмәләрим дә шәфәгләр кими Вәтәнимә ахсын. Гој бәдәним јад елдә галса да, гәлбим јурдума гајытсын».

Гәһрәман шаирин бу сөзләри јүксәк вәтәнпәрвәрлик вә һуманизм һиссилә дејилмишдир. Ше'рин әсас идејасыны сосиалист вәтәниндә совет халгына, дүнјанын тәрәггипәрвәр инсанларына дәрин һөрмәт вә мәһәббәт, алман фашистләринә, мүһарибә ҹаниләринә сонсуз кин вә нифрәт һисси тәшкил едир.

Коммунист Партијасынын вә Совет һакимијјәтинин рәһбәрлији, Совет Ордусунун гәһрәманлығы нәтиҹәсиндә һитлерчиләр дармадағын едилди. Фашизм үзәриндә шанлы гәләбәмизин 30 иллијини бајрам етдијимиз тәнтәнәли күнләрдә Муса Ҹәлил кими гәһрәманларын адларыны ифтихарла чәкир, онларла фәхр едирик.

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТ ФӘННИНИН ТАРИХЛӘ ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ

Әкбәр САРЫЈЕВ
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин кичик елми ишчиси

Партија вә һөкуматимиз мәктәб гаршысында мүһүм бир вәзифә—бүтүн фәнләрин тәдрисиндә ардычыл олараг шакирдләрин коммунист тәрбијәсини даһа да инкишаф етдирмәк вәзифәси гојмушдур.

Инкишафымызын мүасир мәрһәләсиндә совет мәктәби гаршысында дуран мүһүм вәзифәләри мүвәффәгијјәтлә баша чатдырмаг ишиндә фәнләрарасы әлагәнин дүзкүн (јерли-јериндә) апарылмасы хүсуси әһәмијәт кәсб едир. Әлбәттә, бу мүһүм вәзифәни јеринә јетирмәкдә фәнләрарасы әлагәнин бөјүк ролу вардыр. Орта мәктәбдә тәдрис олунан бүтүн фәнләрин, хүсусилә, әдәбијјат вә тарихин тәдрисиндә гаршылыглы әлагә јаратмаг үчүн бөјүк имканлар вардыр.

Һәјатда олан һәр бир һадисә вә ја просеси тәкчә бир фәндән әлдә едилән биликлә һәртәрәфли өјрәнмәк мүмкүн дејилдир. Әксинә, һәр һансы бир факты тәфәррүаты илә дәрк етмәкдән өтрү она мүхтәлиф чәһәтдән јанашмаг тәләб олунур. Бу мүхтәлиф чәһәтләр исә фәнләри шакирдләрә әлагәли шәкилдә чатдырмағы тәләб едир. Мәсәлән, сөзү грамматик вә үслуби чәһәтдән өјрәнмәк ишиндә дил дәрсләри илә әдәбијјат дәрсләрини әлагәләндирмәјин нә гәдәр зәрури олдуғуну сүбут етмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Тарих вә әдәбијјат дәрсләриндә дә елә мөвзулар вардыр ки, онлары шакирдләрә әлагәли шәкилдә өјрәтдикдә нәтичәси чох јахшы олур: шакирдләр VIII синифдә Азәрбајчан тарихи фәнининин тәдриси просесиндә М. Ф. Ахундов, еләчә дә онун јашајыб-јаратдығы дөврүн

игтисади, ичтимаи вә сијаси әламәтләри һагында јығчам мә'лумат әлдә едирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, IX синфин әдәбијјат дәрслијиндә М. Ф. Ахундов мөвзусу кечиләркән ушагларын VIII синифдә тарих фәнни үзрә әдиб һаггында алмыш олдуглары билмкләрә әсасланмаг јахшы нәтичә верир.

Бу саһәдә Шамхор рајонундакы Фүзули адына 4 №-ли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Ислам Садыговун мараглы иш тәчрүбәси диггәти чәлб едир. О, IX синифдә М. Ф. Ахундовун һәјатыны кечәркән шакирдләрә ашағыдакы формада план верир вә онлара тапшырыр ки, дәрслији охујуб пландакы суаллара чаваб һазырласынлар:

Јада салын (Азәрбајчан тарихиндән шакирдләрә мә'лум олан биликләр	Өјрәнин (Әдәбијјат дәрслијини охујун вә чаваб һазырлајын).
XIX әсрин биринчи рүбүндә Азәрбајчанын дахили вәзијјәти вә харичи сијасәти. Күлүстан сүлһү. 1826—1828-чи илләрдә Русија-Иран мүһарибәси вә онун М. Ф. Ахундовун аиләсинә тә'сири. Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәси.	М. Ф. Ахундовун анадан олдуғу вахт вә онун Кәнчә һәјаты.
Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра јени типли мәктәбләрин тәшкили вә М. Ф. Ахундовун тәһсили.	М. Ф. Ахундовун Шәки һәјаты вә онун тәһсили
Бирләшмәдән сонра габагчыл рус мәдәнијјәтинин тә'сири алтында Азәрбајчанын ичтимаи, сијаси-мәдәни инкишафы вә бу инкишафын М. Ф. Ахундовун дүнјакөрүшүнүн формалашмасына тә'сири.	М. Ф. Ахундовун Кәнчә вә Шәки һәјаты.
XIX әсрин икинчи јарысында Русијанын харичи сијасәти мәсәләләринә азәрбајчанлыларын көмәји вә бу ишдә Ахундовун ролу.	М. Ф. Ахундовун Тифлис һәјаты вә јарадычылығы.
Азәрбајчан мәдәнијјәтинин инкишафында М. Ф. Ахундовун ролу.	XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафында М. Ф. Ахундовун мөвгеји.

Нүмунә үчүн шакирдләрдән биринин чавабына нәзәр салаг. О јазыр:

4. Сифариш 6638

«Тарихдән бизә мә'лумдур ки, һәлә 1804—1813-чү иллә
Русија—Иран мүһарибәләри дөврүндә, Кәнчә, Бакы вә I
ханлыглары ләғв едилмишди. Сонралар 1819-чу илдә Ш
ханлығы, 1820-чи илдә Гарабағ вә с. ханлыглар ләғв един
Ханларын бир чоху Ирана гачараг, сонралар Иранын көм
илә өз ханлыгларыны јенидән бәрпа етмәк үмидиндә идил
Ханлара мәхсус олан торпаглар, бағлар вә башга әмлак м
садирә олунараг, чар хәзинәсинин ихтијарына кечмишди. Б
лә бир кәркин дөврдә Русија—Иран мүһарибәләри Азәрб
чан халг күтләләринин вәзијјәтинә чох ағыр тә'сир көст
мишди.

Чар мүстәмләкәчиләри Азәрбајчанда һәрби үсул-идар
јарадан заман, ханлыглар әјаләтләрә вә даирәләрә чеврилд
ләр. Һәр бир әјаләтин идарә олунмасы, рус забитинин—к
мендантын әлиндә топланмышды. Кәндләри исә кәнхудала
вә јүзбашылар идарә едирдиләр. Кәнд әһалисинин вәзијјәт
олдугча пис иди. Онлар өзләрини әрзаг вә башга шејләр
тә'мин етмәк имканына малик дејилдиләр. Белә бир тарих
шәраитдә (1812-чи илдә) Азәрбајчанын бөјүк әдиб
М. Ф. Ахундов Шәкидә анадан олмушдур.

Бу заман, јә'ни 1812-чи илин пајызында Русија гошунла
ры Гарабаға, Кәнчәјә, Шәки ханлығына сохулмуш Иран дәс
тәсинин көмәји илә Азәрбајчанын башга јерләриндә дә Иран
дәстәсини мәғлубијјәтә уғратды. Русија гошунлары јерли әһа
линин силаһлы дәстәләринин көмәји илә Азәрбајчанын баш
га јерләриндә дә Иран дәстәләрини дармадағын етди. Күчлү
мүгавимәтә таб кәтирә билмәдијини көрән Иран һөкумәти
1813-чү ил октјабрын 12-дә Гарабағын Күлүстан кәндиндә
Русија илә сүлһ мүгавиләси имзалады. Бу мүгавиләјә көрә
бир чох ханлыглар, о чүмләдән Шәки ханлығы да Иран һөку
мәтинин әсарәти алтындан азад едилди.

Өлкәдә јаранмыш белә бир шәраитдә, јә'ни 1814-чү илдә
Шәки маһалынын һакими Хамнәли Чәфәргулу хан өлдүкдән
сонра, онун һимајәси алтында јашајан М. Ф. Ахундовун ата
сы Мирзә Мәһәммәд Тағы, арвады Нанә ханымы оғлу Фә
тәлини дә көтүрүб Хамнәјә кедир. Беләликлә дә, М. Ф. Ахун
дов ики јашындан тәхминән 11 (он бир) ил (1825-чи илә дәк)
Хамнәдә јашамышдыр.

М. Ф. Ахундов тәһсилә Иран Азәрбајчанында башламыш
дыр. Көһнә мәктәбин сәрт режими, јә'ни молланын чубугу,
ушагларын јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмајан фарс за

әрәбчә дини китабларын охунмасында, әлифбанын чәтинлији, саатларла дизи үстүндә отурмаг, бүтүн буларын һамысы, һәлә ушаг икән Фәтәлидә моллаханаја гаршы нифрәт ојатмышды.

Иранда јашадығы заман Фәтәлинин анасынын вәзијјәти пис иди. Она көрә дә 1825-чи илдә Нанә ханым әриндән ајрылдыгдан сонра, оғлу Фәтәлини дә көтүрүб вәтәнә гајытды. Вәтәнә гајыдаркән онлар биринчи ил Кәнчәдә галдылар. Фәтәлинин тәрбијәси илә Ахунд Һачы Әләскәр өзү мәшғул олду вә ону оғуллуға көтүрдү. Бу дөврдә бөјүк Низаминин вәтәни Кәнчә јахынлығында вә еләчә дә Азәрбајчанын дикәр јерләриндә Азәрбајчан халгына бөјүк бир мүсибәт үз верди. Күлүстан мүгавиләсинә мүвәггәти сазиш кими бахан Иран һөкумәти Гафгаздакы мөвгеләрини итирдијинә көрә Иран өз ордусуну мүһарибәјә һазырлајараг 60 минлик гошунла 1826-чы илдә јенидән Азәрбајчана сохулду. Бу заман Русија әлејһинә кечмиш ханлар, онларын гуллугчулары, феодаллар да гијам галдырдылар. Буна бахмајараг Азәрбајчан халгынын көмәји илә тәшәббүс рус гошунларынын әлинә кечди. Шамхор, Кәнчә вә с. гијамчылардан тәмизләнди. 1827-чи илдә Нахчыван ханлығы Русија илә бирләшди. Нәһајәт, бу ганлы мүһарибәнин сону 1828-чи ил февралын 10-да Түркмәнчај мүгавиләсинин бағланмасы илә нәтичәләнди.

Бу мүһарибәдә Ахунд Һачы Әләскәр вә онун аиләсинә бөјүк мүсибәт үз вермиш, бәлалара дүчар олмушлар. Кәнчә галасында онларын олан мал-дөвләтләри гарәт олунмуш вә мүфлисләшмишләр.

1826-чы ил сентјабрын 8-дә Кәнчә јахынлығында Шамхор чајы әтрафында кедән дөјүшдә Иран ордусу там мәғлуб едилдикдән сонра, Ахунд Һачы Әләскәр Кәнчәни тәрк едәрәк аиләси вә Мирзә Фәтәли илә биркә Нухаја гајытды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын Русијаја бирләшмәсинин бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәти вар иди. Бирләшмә шаһлыг Ираны вә солтан Түркијәсинин, онларын архасында дуран Инкилтәрә вә Франса мүстәмләкәчиләринин истилачылыг чәһдләринә зәрбә ендирди. Бу Русија илә Шәрг халгларынын кәләчәкдә јахынлашмасына көмәк етди. Мәшһур Азәрбајчан маарифчиси Мирзә Фәтәли Ахундовун јаздығы кими, «рус дөвләтинин һимајәси сајәсиндә биз ишғалчы гошунларын кечмишдәки сонсуз басгын вә гарәтләриндән хилас ол-

дуг вә нәһајәт, асудә нәфәс алдыг». (Азәрбајчан тарихи, 1972-чи ил, сәһ. 115).

М. Ф. Ахундов гејд етмишдир ки, Азәрбајчанын Русија дөвләтинин тәркибинә дахил едилмәси Азәрбајчан халгы үчүн тарихән мүәјјән мүтәрәгги рол ојнајырды. Азәрбајчанын Русијаја бирләшдирилмәсиндән сонра рус вә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин гаршылыглы инкишафы үчүн имканлар јаранды. Рус мәдәнијјәтинин габагчыл хадимләри васитәси илә мүтәрәгги ичтимаи идејалар Азәрбајчана нүфуз едирди. Бунун нәтичәсиндә Азәрбајчанда јени мәктәбләр ачылмаға башлајыр. Бунлардан 1830-чу илдә Шушада, 1831-чи илдә Шәкидә (Нухада), 1832-чи илдә Бакыда, 1833-чү илдә Кәнчәдә вә с. јерләрдә ачылмыш илк гәза мәктәбләрини көстәрмәк олар. Бу тәдрис мүәссисәләриндә чар һөкумәти өз мәнафејини мүһафизә едә биләчәк мә'мурлар һазырламаға чалышды. Лакин, буна бахмајараг, Азәрбајчанда бу тәдрис мүәссисәләринин мејдана чыхмасы мүәјјән әһәмијјәтә малик иди. Бу мәктәбләрин ачылмасы илә әлагәдар Азәрбајчана рус дилини билән мүтәхәссисләр дә'вәт олунду. М. Ф. Ахундовун рус дилини өјрәнмәсинә вә бу саһәдә тәкмилләшмәсинә дә сәбәб бу олду. 1833-чү илдә М. Ф. Ахундов Нухада рус мәктәбинә дахил олур. Лакин јашынын чох олмасы сәбәбиндән бир илдән сонра мәктәби тәрк едир. Бунунла јанашы М. Ф. Ахундов Шәкидә јашадығы заман әрәб-фарс дилләрини өјрәнир. Ахунд Һачы Әләскәр Мирзә Фәтәлини руһани тәһсилинә чәлб етмәк истәјир.

Азәрбајчан маарифчиләри рус дилинә, онун мәдәнијјәтинә бөјүк әһәмијјәт верирдиләр. Милли мәдәнијјәти мүасир руһда инкишаф етдирмәјин тәрәфдары олан А. Бакыханов, И. Гутгашынлы, Г. Закир феодализм ичтимаи гурулушуна, тәһкимчилик һүгугуна гаршы чыхыш едирдиләр. Бунларын симасында јаранан маарифчиләр дәстәси кет-кедә инкишаф едирди. Рус маарифчиләри илә сых әлагәдә олан Азәрбајчан маарифчиләри халгын һәјатыны ингилаби јолла јенидән гурмаг мәсәләсини ачыгдан-ачыға ирәли сүрдүләр.

Азәрбајчанын габагчыл адамлары јени мәктәб шәбәкәләрини дә кенишләндирмәјә вә орада охујан азәрбајчанлыларын сајыны артырмаға чалышырдылар.

Рус мәдәнијјәтинин габагчыл хидимләри васитәси илә мүтәрәгги ичтимаи, сијаси-мәдәни идејалар Азәрбајчана нүфуз едирди. Шәхсән, М. Ш. Вазеһлә танышлыг вә көркәмли шәхсләрин симасында кет-кедә инкишаф етдирилән маарифчилик идејасы М. Ф. Ахундовун дүнјакөрүшүнүн формалашмасына бөјүк тә'сир етмиш, динә гаршы онда нифрәт һиссини даһа да күчләндирмишдир.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундовун руһани олмаг фикриндән јајынмасы вә онун дүнјакөрүшүнүн формалашмасы илә Кәнчә ичтимаи мүһити сых сурәтдә бағлыдыр. Бу тәрәггипәрвәр фикирли инсан һарада јашамасындан асылы олмајараг һәмишә халгын азадлығы, онун ишыглы кәләчәји вә игтисади инкишафы һаггында дүшүнмүшдүр.

М. Ш. Вазеһин тә'сири илә руһани олмагдан үз дөндәрән Ахундов Кәнчәдән Шәкијә кәлир вә бурада бир мүддәт јашадыгдан сонра 1834-чү илдә Тифлисә кедир.

Загафгазијанын Русија илә бирләшмәсиндән сонра рус чанишинлијинин игамәткаһына чеврилән Тифлис кетдикчә гол-будаг атараг бөјүмүш, алим, философ, јазычы, көркәмли мүтәхәссисләр мәркәзинә чеврилмишдир. Мәһз буна көрә дә М. Ф. Ахундов һәмин илин пајызында Тифлисә кетдикдән сонра орада тә'лим рус дилиндә апарылан мәктәбдә охумагла јанашы бир чох вәзифәләрдә чалышмышдыр. М. Ф. Ахундов 1836-чы илдә Тифлис гәза мәктәбиндә Азәрбајчан дили мүәллими тә'јин олунмушдур. Һәмин илләрдә М. Ф. Ахундов бир чох јазычы вә шаирләрлә, о чүмләдән, мәшһур декабрист јазычы Александр Бестужев-Марлински илә таныш олур. Кәнч Фәтәли онун көмәји илә рус классикләрини бөјүк еһтирасла охујур. Рус ше'ринин күнәши А. С. Пушкинин јарадычылығы илә јахындан таныш олур.

О, бурада бөјүјүб јаша долдугча онун билик вә мә'лумат даирәси кенишләнир. Бир мүддәт Тифлисдә дәрс дедикдән сонра, Гафгаз чанишин дәфтәрханасында тәрчүмәчи вәзифәсиндә чалышмагла һәрби гуллугда да ишләмиш, полковник рүтбәсинә лајиг көрүлмүш вә бир чох орденләрлә тәлтиф олунмушдур. Онун 1837-чи илдә јаздығы «А. С. Пушкинин өлүмүнә «Шәрг поемасы» Москвада Наблјудател мәчмуәсинин XI нөмрәсиндә чап олунмушдур. Көрүндүјү кими, М. Ф. Ахундовун фикри инкишафында Тифлис мүһитинин ролу бөјүк олмушдур.

Шакирддә һәм әдәбијјатдан, һәм дә тарихдән өјрәнилмәси тәләб олунан материалы әлагәли шәкилдә даһа кениш өјрәнмәк имканы артыр.

Scanned with ACE Scanner

Бунунла мүәллим әдәбијјат дәрслијиндә верилән материалы һәддиндән артыг кенишләндирмир. Бу фактлар (тарихи фактлар) шакирдләрә демәк олар ки, мә'лумдур. Садәчә оларг, мүәллим тарих фәнниндән шакирдләрә мә'лум олан фактлары јада салмагла әдәбијјатда олан натамамлығы тарихин көмәји илә арадан галдырыр. Башга сөзлә десәк, јазычынын јашајыб јаратдығы дөврү тарихи нөгтеји-нәзәрдән сәчијјәләндирмәк, онун һәјатыны, ирәли сүрдүјү идејаны баша дүшмәк үчүн бу ики фәннин әлагәли тәдриси олдугча фајдалыдыр.

Белә едилдикдә шакирд мә'лум биликләри јада салыр, ону јени биликләрлә даһа да зәнкинләшдирир, мүстәгил нитгинин зәрурәти мејдана чыхарыр, тә'лим просесиндә тәфәккүрүн инкишафына көмәк едән фикри фәаллығын инкишафына кениш имкан јараныр.

С. ВУРҒУНУН «АЗӘРБАЈЧАН» ШЕ'РИ ВАСИТӘСИ ИЛӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ

Әждәр АҒАЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

Совет поезијасынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири Азәрбајчанын халг шаири Сәмәд Вурғундур. О, дилләр әзбәри олан ше'рләр, халгымызын әмәк шөһрәтиндән бәһс едән поемалар, тарихи кечмишимизи, ингилаби мүбаризәмизи тәсвир едән сәһнә әсәрләри јаратмышдыр. Сәнәткарын сөнмәз бир ешглә севдији, јенилмәз бир гүдрәтлә һүснүнә нәғмәләр гошдуғу доғма республикамызда кичикдән бөјүјә елә бир шәхс тапылмаз ки, шаирин ширин мисраларындан әзбәр демәсин, әсил шаир руһунун тә'сиринә мә'руз галмасын. О, халг арасында олмагдан, Вәтән торпағыны гарыш-гарыш гәзмәкдән дојмазды. Јурдумузун көј көзлү көлләри, дурна булаглары, сәрин мешәләри, лаләли-нәркизли чәмәнләри, башы гарлы дағлары, гојунлу-гузулу, чејранлы-чүјүрлү, барлы-бәһрәли дүзләри, гуруб-јарадан әмәк адамлары шаирин илһам мајасы, шаир үрәјинин ганындан јаранмыш әсәрләринин әсас мөвзусу иди. «Шаирин анды», «Фанар», «Көнүл дәфтәри», «Ше'рләр», «Азад илһам», «Сәадәт уғрунда», «Истигбал тәранәси», «Муған», «Авропа хатирәләри» вә с. бир-биринин ардынча чап етдирдији китаблар шаирин јүксәлән һәјат јолунун әбәдилијә говушмуш изидир, аловлу, һәјәчанлы, хејирхаһ бир үрәјин, тәкраролунмаз исте'дадын тарихә әбәди јадикары, бир шаир-вәтәндашын өмүрләрә говушмаг нишанәсидир.

С. Вурғун нәдән јазырса-јазсын Вәтәнә сәдагәт, мәһәббәт онун хәјалынын өн планында дурур. «Комсомол поема-

Scanned with ACE Scanner

сы», «26-лар» «Гыз гајасы», «Бәсти», «Талыстан», «Муған», «Заманын бајрагдары» кими поемаларында, «Вагиф», «Фәрһад вә Ширин» кими драм әсәрләриндә, ајры-ајры мә'рузә чыхышларында шаирин Вәтән амалы ачыг-ајдын дујулмагдадыр. Бөјүк сәнәткарын «Азәрбајчан» ше'ри исә вәтән мүгәддәс күнүн сөзлә чәкилмиш рәсмидир. Вәтәнимизин онларла рәссам таблосуна сығышмаз көзәлликләрини илһамла јаздығы бир ше'рдә чох бөјүк усталыгла тәрәннүм едән шаир, садәчә олараг тәсвир вә тәрәннүмлә кифајәтләнмир, Вәтәни чаны гәдәр севдијиндән фәрәһлә данышыр.

Шаир «Азәрбајчан» ше'рини 1935-чи илдә јазмышдыр. Гејд едәк ки, ше'рин гавранылмасы, бәшәри дујғуларын, вәтәнпәрвәрлик һиссләринин нечә јаранмасыны әјаниләшдирмәк үчүн мүәллим гочаман шаиримиз О. Сарывәллинин ашағыдакы хатирәсини шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр: «1935-чи ил иди, бир күн Сәмәд Вурғун сәһәр тездән Јазычылар Иттифагына кәлди. Онун сифәтиндән нә исә севинч јағырды. Јазычылардан бир нечә нәфәр —мән, Меһди Һүсејн вә башгалары буну дујуб ондан сорушдуг:

— Сәмәд, јенә бир шејми вар? Бизә мә'лум иди ки, адәтән Сәмәд Вурғун јени бир әсәрини тамамладыгдан сонра ағрыдан гуртармыш адам кими, долу төкдүрүб дајанмыш туфан кими раһат, күмраһ көрүнүр. О:—Вар,—деди,—нечә ајлардан бәри һиссими, дујғуму чәлб етмиш фикрими һәһајәт сәтирләрә чевириб ағ вәрәгә дүздүм. Бир охујум, гулағасын. көрүн бир шеј чыхыбмы?

Сәмәд јазылы вәрәгләри чыхарыб уча, кур сәслә охумаға башлады:

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурна көзлү булаглардан,
Ешитмишәм узаглардан:
Сакит ахан аразлары,
Сынамышам досту, јары.
Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам мәсканимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән!
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Сәмәд илһамла, бөјүк бир чошгунлугла ше'ри охујурду. Биз исә ше'рин тә'сириндән сеһирләнмиш кими бахыр, Сәмәдин мәғрур сәсини һејран-һејран динләјирдик. Бу, ше'р дејил,

дујан үрәк. дүшүнән бејинләр үчүн мәлһәм иди. О, ше'ри битирди, сорушду:—Бир сөз дејә билмишәмми? Биз: «Сәмәд сәнин ше'рин Вәтән һаггында ән көзәл баллададыр»,—дедик. —Чох кечмәз ки, бу ше'р дилләр әзбәри олар.—О, кағызлары чибинә гоја-гоја дәриндән нәфәс алыб деди:—Нә исә доғма јурдумда доғма јурд үчүн гәрибсәдим. Дедим, бирдән һәјат вәфасыз олар, гој мәндән Вәтән өвладларына Вәтән үчүн бир јадикар галсын. Сонра о, чәлд һәрәкәтлә сола бурулуб, өз иш отағына кетди».

Будур, «Азәрбајчан» ше'ри дилимизин әзбәридир. Шаир исә чохдан арамыздан кедиб. Бизә онун јадикары галыб. Елә бир јадикар ки, онунла биз һәм Вәтәни, һәм дә Вәтән нәғмәкарыны севирик.

Шаир:

Ајрылармы көнүл чандан
Азәрбајчан, Азәрбајчан!—

демәклә өзүнү Вәтәнсиз һеч һесаб едир, чансыз сајыр. Вәтән шаирин көнлүндә чандыр. Чан әлдән кедәрсә, көнүл дә һечдир. Шаирин Вәтән үчүн дөјүнән үрәјинин оду, алову Вәтән балаларынын көврәк гәлбиндә гығылчым јандырмаја билмәз.

Шаир һара, һансы өлкәјә кедирсә-кетсин һәмишә өз елини, обасыны хатырлајыр. Ушаг анаја бағлы олан кими шаир дә Вәтәнә бағлыдыр. Вәтәндән ајры дүшмәк шаир үчүн бөјүк бир дәрд олар.

Ајларын, илләрин ајрылығы ону боғар, һәсрәтли едәр, гара сачларына вахтсыз дән салар.

Бурада шаир, јалныз ше'р мүәллифинин өзү дејил, үмумиләшдирилмиш бир образдыр. Ше'ри һамынын фикрини изаһ едән бир нәфәр «мән»—шаир сөјләјир. Ше'рин тәдрисиндә мүәллим бир чәһәти дә нәзәрә алмалыдыр. Бу, шаирин вәтәнин кечмишинә сәјаһәтидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, С. Вурғун буну вермәклә Вәтәнимизин мүасир талејини даһа габарыг вермиш, онун күндән-күнә нечә көзәлләшдијини тәрәннүм етмишдир. Белә ки, ше'рин илк бәндләриндә Вәтәнә мәһәббәтини, сәдагәтини ифадә едән шаир сонракы бәндләрдә өтәри дә олса Вәтәнин тарихини вәрәгләјир, онун бөјүк бир кечмиши олдуғуну, «нәләр чәкдијини» нәһс ајлара, нәһс илләрә, уғурсуз дилләрә дүшдүјүнү, «буна бахмајараг нәсилләрдән-нәсилләрә кечән бир шөһрәти» олдуғуну хатырлајыр, бу күнки көзәл күнүнә сөз гошур. Ахычы, ојнаг, рәван мисралар, тәмиз ана дилинин инчи сөзләринин јерли-јерин-

Scanned with ACE Scanner

дә нидәнмәси ше'рә ширинлик вә ахычылыг верир. Бәнд... арасында баглылыг лирик бојаларла елә чапланыр ки, оху... чуда мәзмун долу тәсәввүрлә бирликдә гүввәтли емосија ја... радыр. Шаирин «хәјалы каһ Муганы, каһ Елдары долашыр, јанылбаш соналар кәзән бәһри-Хәзәрә» баш вурур. Вәтә... торпагынын кәзәлликләриндән вәчдә кәлән шаир өз тәәччү... бүнү кизләдә билмир:

Сыра даглар, кен дәрәләр
Үрәк ачан мәнзәрәләр...
Чејран гачар, чүјүр мәләр,
Нә чохдур ојлагын сәнин!
Аранын, јајлагын сәнин.

Шаир бу јерләрдән сәһбәт ачыр. «Астаранын, Ләнкәра... нын рәнк-рәнк күлү, мәшһур чајы, будаглары әјиб салан са... ры лимону, дағлары, мешәләри» мисраларын бәзәјинә чеври... лир. Азәрбајчан торпағынын не'мәтини шаир гүдрәт вә гүввәт... мајасы кими охучуларына тәгдим едир:

Сары сүнбүл бизим чөрәк,
Памбығымыз чичәк-чичәк,
Һәр үзүмдән бир ширә чәк
Сәһәр-сәһәр ач гарына,
Гүввәт олсун голларына.

Сәнәткар хырда штрихләрлә јалныз Вәтәнимизин кә... зәлликләрини дејил, сәнәткарлыг, мәдәнијјәт вә инчәсәнәти... мизин гәдимлијини, зәнкинлијини, күтләвилијини нәзәрә... чатдырыр. «Көј јајлаглар белинә галхыб Кәпәз дағдан Кеј... көлә бахан» шаир бунунла кифајәтләнмир, «бизим халлы... халчалардан чинарлар көлкәсинә сәрмәји», Хан кими сә... нәткарларымызын ифасында кәзәл муғамларымызы, халг... маһныларымызы ешитмәк истәјир

Догма республикамызын үрәји Бакыдан шаир хүсуси бир илһамла данышыр:

Бир дөн бизим Бакыја бах:
Саһилләри чыраг-чыраг,
Буруглары һајгырараг
Нә'рә салыр боз чөлләрә,
Ишыгланыр һәр даг, дәрә.

Сәмәд Вургун «гоча Шәргин гапысы» олан Вәтәнинин... һәмишә хошбәхт олачагыны дејир, чүнки она ал бајрагл...

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы гајгы көстәрир, рәһбәрлик едир.

Көрүндүјү кими, «Азәрбајчан» ше'рини шаир Сәмәд Вургун јүксәк сәнәткарлыгла јазмышдыр. Бурада фикирләр дә, һисләр дә тәбиидир, реалдыр, инсаны өзүнә валеһ едир.

«Азәрбајчан» ше'ринин тәдрисиндә мүәллимин имканлары кенишдир. Белә ки, о, вәтәнпәрвәрлик һисләрини гүввәтләндирмәк үчүн бу ше'рин тә'сир даирәсини дә шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр: Халгымызын Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә ше'рин ојнадығы рола диггәти чәлб етмәлидир. Алман фашист ишғалчылары өлкәмизә һүчум едәркән икид вәтән өвладлары Вәтәнин мүдафиәсинә галхды. Бу заман Вәтән анды даһа бөјүк әзәмәтлә сәсләнирди. Чүнки Вәтән дардајды. Ону фашист тапдағы олмаға имкан вермәмәк лазым иди. Күлләләрин од-алов јағдырдығы бир заманда азәрбајчанлы әскәрләр алман фашистләри илә дөјүшә кирәрәк «Азәрбајчан» ше'рини охујуб һүчума кечирдиләр. Дүшмән күлләсиндән ағыр јараланыб, һәјата әбәди көз јуман әскәр чан верәркән «Азәрбајчан» ше'рини охујурду. Бунунла әлагәдар олараг, о заманкы мә'луматлардан бири чох мараглыдыр. «Ағыр јараланмыш бир әскәр һәрби хәстәханада сағалачағына күманы олмадығыны билинчә чәрраһијјә заманы һәкимдән әмәлијјаты сахламағы хаһиш етмиш вә Сәмәд Вурғунун мәшһур «Азәрбајчан» ше'риндән «Ел билир ки, сән мәнимсән» бәндини әзбәр дејиб өлмүшдүр»...

Истәр мүһарибәдән әввәл, истәр Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, истәрсә дә сонракы динч гуручулуг дөврүндә «Азәрбајчан» ше'ринин әһәмијјәти бөјүк олмушдур. Биз ше'рин һәр мисрасындан јүксәк вәтәнпәрвәрлик дујғулары илә јоғрулмуш мүгәддәс һисләр алырыг.

Халг шаири Сәмәд Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри һаглы олараг совет поезијасынын ән кәзәл инчиси һесаб едилир.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ БӨЈҮК ВӘТӘН МҮҺАРИБӘСИНИН ТӘДРИСИ

Шаһин СӘФӘРОВ
педагожи елмләр намизәди

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ағыр илләриндә бүтүн Совет халгы силаһа сарылыб дүшмәнә мисилсиз зәрбәләр ендирирди. Гәлбләри Вәтәнә мәһәббәт һисси илә аловланан дөјүшчүләримиз өз дөшләрини сипәрә чевириб, фашистләрин амансыз һүчумуну бөјүк рәшадәт вә һүнәрлә дәф етдиләр. Бөјүк гардашлыг аиләсиндә бирләшән Совет халгы амансыз мүбаризәни һәм чәбһәдә, һәм дә архада чәсарәтлә давам етдирирди.

Идеоложи чәбһәнин мүбариз әскәрләри олан шаир вә јазычыларымыз да өз гәләмләрини сүнкүјә чевириб чәлладларын боғазына санчырдылар.

> «Билсин ана торпаг,
> ешитсин Вәтән,
> Мүсәлләһ әскәрәм мән дә
> бу күндән»! —

дејән Сәмәд Вурғунун сөзләри санки бүтүн шаир вә јазычыларымыз үчүн бир јарадычылыг символу вә мәрамнамәси олду. ССРИ халгларынын достлуғу, о чүмләдән Азәрбајчан халгынын бөјүк рус халгы илә достлуғу алман фашист ишғалчыларына гаршы Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ән чәтин сынаглардан шәрәфлә чыхмышдыр. Сәмәд Вурғунун «Украјна партизанлары», Һ. Меһдинин «Фәрјад», Ә. Әбулһәсәнин «Достлуг галасы», С. Рәһимовун «Гардаш гәбри», «Медалјон», С. Рүстәмин «Гафурун гәлби» вә дикәр әсәрләри совет адамынын өз вәтәнини фашизм таунундан хилас етмәк үчүн көстәрдикләри мисилсиз рәшадәтин парлаг рәмзидир.

Бу әсәрләрдәки гәһрәманларын амалы анчаг өз шәрәфли мүбаризәләрини гәләбә илә баша чатдырмагдан ибарәтдир. Мүәллим һәмин әсәрләрин тәдриси заманы гәһрәманын апардығы мүбаризәнин идеја истигамәтини, онун гәләбәјә инамыны шакирдләрин гаршысында әтрафлы шәрһ етмәлидир.

Шакирдләрә өјрәдилән һәр бир ше'р, поема, һекајә, повест, роман мүтләг шакирдин һәјатында унудулмаз из бурахмалыдыр. Бу чәһәтдән орта мәктәбдә тәдрис олунан «Азәрбајчан» ше'ри хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бөјүк әдиб Меһди һүсејн бу ше'ри Азәрбајчан һаггында бајаты адландырыб. Бу ше'р Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә онларла әскәрин дилиндә дөјүш һимни кими сәсләниб.

Гүдрәтли шаиримизин бу ше'ри поезијанын өлүм үзәриндә гәләбәси, халгымызын дүшмән үзәриндә зәфәринин парлаг тәнтәнәси иди. Бәдии әсәрләрдә шакирдләрин дүнјакөрүшү формалашдыгча, әдәби сәрвәтимизин бариз тимсалы олан әдәбијјатын нечә бөјүк гүдрәтә, тәрбијәви тә'сир гүввәсинә малик олдуғуну көрүр, гүрурланыр, вүгарланырсан.

Совет әдәбијјатынын јаранмасы вә инкишафы уғрунда мүбаризә мејданына атылан илк исте'дадлар аиләсиндә Азәрбајчан совет әдәбијјаты јарадычылары шәрәфли јер тутурлар. Онлардан бири республиканын халг шаири Сүлејман Рүстәмдир.

С. Рүстәм чохмилләтли совет поезијасынын көркәмли устадларындан биридир. Ингилаби поезијанын инкишафы, идеја сафлығы вә бәдии јүксәлиши наминә кедән мүбаризәләр бу көркәмли совет шаиринин ады, јарадычылыг мүгәддәраты илә сых сурәтдә бағлыдыр.

О, гәләминә силаһ кәсәри вермишдир. Һитлер Алманијасынын Вәтәнимизә хаинчәсинә басгыны илә бәшәријјәт тарихиндә ән вә дәһшәтли мүһарибәләрдән бири башланды.

Әдәбијјат мүәллими шакирдләри баша салмалыдыр ки, «Ленин вәсијјәтләринә» анд ичиб фашизмә гаршы мүбаризә апаран шаир сәмими, һәрарәтли, тә'сирли ше'рләри илә дөјүшчүләри вә вәтәндашлары руһландырыр, охучуларда јүксәк совет вәтәнпәрвәрлији һиссинин тәрбијә олунмасына көмәк едирди. Онун бу дөврдә јаздығы «Сарсылмаз гала», «Гочанын дедикләри», «Гәһрәманын вәсијјәти», «Ана вә почталјон», «Ики мәктуб», «416», «Азәрбајчан оғулларына» кими әсәрләрини нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, мүһарибә мөвзусу шаирин јарадычылығына нечә дәрин вә үзви бир сурәтдә

дахил олмушдур. Белә ки 1942-чи илдә јаздығы «Ана вә по-
талјон» шаирин типик һәјат нишанәләрини чох дәгиг в
инандырычы бир бәдии тәсвирлә үмумиләшдирмәк бачар-
ғынын мәһсулу иди. С. Вурғунун дили илә десәк, «Ана в
почталјон» һәгигәтән бәдии бир кәшф иди. Бурада мүһарибә-
нин инсан психолокијасындакы тә'сири кәшф олунмушду.

Мүәллим шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр ки, нә үчү
биз бу әсәри севирик? Чүнки бу ше'р инандырычыдыр. Бура-
да чанлы инсанын тәбии вә һәгиги һәјәчанлары ачыг көрү-
нүр, чүнки шаир башга әсәрләриндән даһа чох бурада һә-
јат һәгигәтләрини даһа бәдии көстәрә билмишдир. Шаир мү-
һарибә илләриндә арха һәјатымызын, шәһәр вә кәндләримизин
әһвал-руһијјәсини гәләмә алмышдыр. Дөрд ајдан бәри
оғлундан мәктуб көзләјән, һәсрәт көзләри илә почталјону
әлинә бахан вә һәр дәфә «јох» чавабы алан бир гадынын —
әскәр анасынын вәзијјәти тәсвир олунур. Ана нараһатдыр,
дәрд ичиндәдир, никаран, әзаблы фикирләрлә чырпыныр.
Онун бүтүн фикри, дүшүнчәси бир һадисәјә бағлыдыр.
Ше'рин башлыча һиссәсиндә шаир ананын нараһат, тәшвиш
ичиндә олан дахили аләминин тәсвирини верир:

Бәс сәбәб нәдир јазмыр анаја бирчә кағыз?
Оғул, оғул демәкдән габар олду дил-ағыз!..

Әсәрин шакирдләрә көстәрдији психоложи тә'сири мүәл-
лим диггәтдән јајындырмамалыдыр. О, көстәрмәлидир ки,
шаир почталјону да ејни тәбии, сәмими вә ајдын бәдии рәнк-
ләрлә тәсвир етмишдир. Почталјон гуру бир идарә гуллугчу-
су, садә бир ичрачы дејилдир. О, өз пешәсинин мүгәддәслији-
ни дујур вә гијмәтләндирир. Һәр бир аиләјә мәктуб кәтирди-
чә, евләрдә севинчи јаратдыгча, өз вәтәндашлыг вәзифәсини
јеринә јетирдијини дујдугча руһу тәзәләнир, үрәји ачылыр,
өмрү узаныр. О, һеч кәси мәктубсуз, хош хәбәрсиз гојмаг ис-
тәмир. Гоча арвадын тәләбләринә һәмишә тәсәлли вә үмид
чаваб верән почталјон өзү дә гәм-гүссәјә батыр. О да билми-
ки, әскәрдән нә үчүн хәбәр јохдур.

Почталјон өз-өзүндән анаја нә дејә биләр? Һеч нә! О,
гуру, сојуг вә дујғусуз адам олсајды, һәтта гадына ачыглан-
да да биләрди. Лакин о, әскәр анасынын гәлбинә дәјмәк ис-
тәмир. О, аз гала өзүнү бир тәгсиркар кими апарыр, ананын
интизарына шәрик олур.

Бу ше'рдә совет адамларынын мүһарибә заманы неч
ваһид мәгсәд әтрафында бирләшдији сәмими бир дил ил

ифадә олунмушдур. Бир-бирини танымајан адамлар иш, мү-
баризә мәгамында бир-биринә гардашдан, бачыдан әзиздир-
ләр. Бөјүк бир мәгсәд, јүксәк бир арзу, тарихи бир иш јолун-
да бирләшән адамлары һеч нә ајыра билмир вә ајыра да
билмәзди.

Халг шаиримиз М. Раһим һәм мүһарибәнин кедишиндә,
һәм дә ондан сонра бир сыра диггәтәлајиг әсәрләр јазмыш-
дыр. Онлардан «Ленинград көјләриндә» поемасы мүстәсна
әһәмијјәтә маликдир. Әсәрдә тәсвир олунан һадисәләр, чан-
лы епизодлар шакирдләрдә социалист Вәтәнинә сәдагәт,
халглар достлуғуну көз бәбәји кими горујуб сахламаг һисслә-
ри ашылајыр. Мүәллим бу әсәри кечәркән чанлы сөзүн е'чаз-
кар гүввәсиндән мәһарәтлә истифадә етмәлидир.

«Ленинград көјләриндә» поемасы кәнч нәслин мә'нәви
аләмини инкишаф етдирмәк үчүн мүәллимләримизин әлиндә
ән дәјәрли васитәдир. Бурада рус тәнгидчиси В. Г. Белински-
нин ашағыдакы сөзләрини хатырламаг мүмкүндүр: «Әдәбиј-
јат инчәсәнәтин ән јүксәк нөвүдүр. Бүтүн башга инчәсәнәтин
нөвләри јарадычылыг фәалијјәтиндә истифадә етдикләри ма-
териал е'тибары илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мәһдуддур. Әдә-
бијјат азад инсан сөзләри илә ифадә олунур ки, бу да һәм
сәс, һәм лөвһә, һәм дә мүәјјән ајдын ифадә олунмуш тәсәв-
вүрдүр. Буна көрә дә әдәбијјат башга инчәсәнәтләрин бөјүк
үнсүрләринә малик олуб ајрылыгда онларын һәр биринә аид
олан бүтүн васитәләрдән бирдән-бирә вә тамамилә истифадә
етмиш олур».

Мә'лумдур ки, поемада һадисәләрин тәсвири Һүсејнба-
ланын чәбһәјә јола дүшмәси илә башланыр. Шаир мүһарибә-
нин дәһшәтләрини, онун инсан психолокијасына тә'сирини,
сәма вурушмаларында икид азәрбајчанлы оғлунун көстәрди-
ји мисилсиз чәсарәти илһамла тәсвир етмишдир. Әсәрин әввә-
линдә икид дөјүшчүнү јола салан атанын, ананын, гардашын
хејирхаһ арзулары, гәлби одлу мәһәббәтлә чырпынан севки-
лисинин саф вә мүгәддәс мәһәббәти тәбии вә сәмими тәсвир
олунур.

Мүәллим әсәрин идејасыны—вәтәнпәрвәрлик вә халглар
достлуғу мотивләрини кениш шәкилдә изаһ етмәлидир. Һү-
сејнбала чәбһәдә дөјүшчү јолдашы Алексеј илә таныш олур.
Онларын достлуғу кетдикчә гардашлыға чеврилир. Мүһари-
бәнин ганлы-гадалы илләри, дүшмәнә гаршы биркә мүбаризә
һәр ики кәнчин ирадәсини даһа да мәтинләшдирир. Онлар өз

мүбаризә јолларынын әсил маһијјәтини дәриндән анлај...
баша дүшүрләр ки, фашист чәлладларынын башына јағдыр...
дыглары һәр бир бомба, һәр бир мәрми «үзүндән-көзүндә...
ган сызан кәлинләри», «фәған едиб сач јолан аналары» етр...
мүн пәнчәсиндән хилас едир.

Доғрудан да асланлар дөшүндән суд әмән Һүсејнбала вә онун дөјүш достлары гојмурлар ки, даһи Ленинин адыны дашыјан мүгәддәс шәһәрә бир фашист гузғуну белә јахын... дүшсүн.

«...Сән битәрәф кими
галхдын көјләрә.
Бир коммунист кими
енирсән јерә»..
Өнүндә чанланыр Ленин
бајрағы.
Бир дә мөһтәшәм Совет
торпағы.
Бу торпаг үстүндә азад,
фираван,
Кедир коммунизмә елләр
дурмадан.

Мүәллим дәрси елә гурмалыдыр ки, бөјүк Ленинин әмәлләринә сәдагәт, коммунизм ишинә хидмәт кәнчләримиз үчүн идеала чеврилсин.

Фашизмә дәрин нифрәт һиссләри тәрбијә етмәк үчүн мүәллим мүһарибәнин ачы дәһшәтләрини әсәрдән кәтирдији мисаллар әсасында көстәрмәли, халгымызын кәләчәјә инамыны, јенилмәзлијини, гүдрәтини әтрафлы көстәрмәлидир. Шаирин һәрарәтлә сөјләдији мисралар мүәллимин ифадәли охусунда лөвһәләрә чеврилмәлидир:

Һүсејн ки, вардыр,
Демәк көјдә шаһин
гатар-гатардыр.
Дүшмәнин үстүнә о чалыр
ганад,
вурушур үзбәүз өлүмлә һәјат.
...Бир даһа
бир даһа,
бир дә ган ејлә.
Гисас ал, Вәтәни камиран
ејлә!

Мүәллим шакирдләрә чатдырмалыдыр ки, әсәрин тә'сир күчү орасындадыр ки, мүәллиф һадисәләрин маһијјәтинә дәриндән вармыш, долғун вә емосионал сәһнәләр јаратмышдыр. Бурадакы ифадәләр, чанлы сәһнәләр охучунун шүуруна, ирадәсинә көзәл тә'сир көстәрир, ону Вәтән уғрунда гәһрәманлыг мүбаризәсинә сәфәрбәр едир. Јалныз бу јолла Вәтән уғрунда икид гарталымызын өз чаныны фәда етмәси индики кәнчлик үчүн бөјүк тәрбијә мәктәбинә чеврилә биләр.

Тәјјарә мејданы... Достлары вә јолдашлары Һүсејнбала Әлијевин јолуну сәбирсизликлә көзләјирләр. Бирдән гара булудлар архасындан бир тәјјарә көрүнүр. Тәјјарә ләнкәр вура-вура кәлир. Елә бил ки, ону башга бир шәхс идарә едир, нәһајәт о,.јерә енир. Шаһинләр өз достлрынын һава кәмисини дөврәјә алырлар. Анчаг тәјјарәчи сүканын архасында дурур. Һәјәчан вә тәлаш ичәрисиндә тәјјарәнин гапысыны ачан Алексеј һејрәтиндән һөнкүр-һөнкүр ағлајыр. Ајдын олур ки, Һүсејнбала чаныны вәтән јолунда, азадлыг јолунда гурбан вермишдир. Ону мүәјјән едән һәким тәәччүблә дејир:

—Гәрибәдир, мән ондакы мәтанәтә һејранам. Алдығы 17 јаранын 11-и өлүмчүлдүр. Чаныны тәслим едән гәһрәманын јенилмәз ирадәси онун чәсәдини дә, совет тәјјарәсини дә дүшмәнә гисмәт олмагдан хилас етмишдир. Бу тә'сирли вә мәзмунлу сөһбәт шакирдләрә вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг вә мәрдлик кејфијјәтләринин ашыланмасына, дәринләшмәсинә сәбәб олмаја билмәз. Мәһз белә конкрет сөһбәтләр зәмининдә мәктәблиләр Вәтәни, Вәтән мәһәббәтини даһа дәриндән дәрк едирләр. Мүәллим шакирдләрә баша салыр ки, бөјүк Ленин шәһәринин гәдирбилән халгы бурадакы ән бөјүк мәктәбә —238 нөмрәли мәктәбә Һүсејнбала Әлијевин адыны вермишдир. Шакирдләр бир даһа јәгин едирләр ки, вәтән уғрунда һәлак оланларын хатирәси әбәдидир, унудулмаздыр. Мәһз әсәрин сонундакы епизод — Һүсејнбаланын гәбри үстүндә топан мелодија—«Бөјүк мәһәббәтин үрәк сөзләри»—мелодијасы да һәлак оланлара ана торпағымызын әбәди лајласы, ширин мәһәббәти тә'сирини бағышлајыр.

Сүлејман Рүстәмин орта мәктәбдә тәдрис олунан әсәрләриндән бири дә «Гафурун гәлби» поемасыдыр.

Туапсе уғрунда кедән гызғын дөјүшләрдә лејтенант Снеткинин ротасы дүшмәнә арды-арасы кәсилмәдән зәрбәләр ендирирди. Азғын фашистләр бу дөјүшдә совет команди-

5 Сифариш 6638

ринин өлдүрмәјн гәт етдиләр. Бирдән Гафурун көзләри лүш-мән снајперинин лејтенанта тушланмыш автоматына сатәш-ды. Гафур вахт итирмәдән силаһа әл атды. Лакин еһтијатда күллә јох иди. Ани олараг фикирләшди. Бәс, нечә етсин? Көзү баха- баха командиринин һәлак олмасына јол верә биләрдими? Гәтијјән јох!

—Јолдаш командир, — дејә Гафур өзүнү лејтенант тәрәфә атды. Енли күрәјини Снетскијә сипәр етди. Елә бу вахт... азғын фашист күлләси түфәнкин луләсиндә аловланды. Икид азәрбајчанлы баласы өз чаныны командири уғрунда гурбан верди:

Долғун көзлү командир бу иткидән бағры ган,
Өпдү чәбһә достунун сојуг додагларындан...

Һ. Ә. Әлијев јолдаш Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXVIII гурултајында демишдир: «Пролетар бејнәлмиләлчилији јолу халгларын мәдәнијјәти, мәнәви сәрвәтләрини бир-биринә гаршылыглы тә' сири вә бир-бирини зәнкинләшдирмәси јолудур. Коммунизм уғрунда чарпышан мүбаризләрин ваһид ордусунун мөһкәмләнмәси јолудур».

Әдәбијјат мүәллимләримиз мәһз партијамызын көстәрдији бу јолу шакирдләрә дәриндән изаһ етмәли, Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јазылмыш бәдии әсәрләрин кениш тәһлилини вермәли, Совет халгларынын јекдиллијиндән, гранит бирлијиндән, јенилмәзлијиндән, үрәк долусу данышмалыдырлар.

А. СӘҺҺӘТИН «ВӘТӘН» ШЕ'РИНИН ШИФАҺИ ХАЛГ ӘДӘБИЈЈАТЫ НҮМУНӘЛӘРИ ИЛӘ ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ

Шамхәлил **МӘММӘДОВ**
Азәрбајчан **ДЕТПИ**-нин диссертанты

Халгын әсрләр боју тәфәккүр сүзкәчиндән кечириб чиладығы, јүксәк бәшәри һисс вә дујғулары тәблиғ етдији шифаһи әдәбијјат нүмунәләри никбин сонлуғу, садә, ајдын вә рәван дили, јүксәк бәдиилији, хәлгилији илә һәлә лап кичик јашларындан ушагларын диггәтини чәлб едир. Фолклор материаллары онларын бәдии тәфәккүрүнүн инкишафында, мә'нәви кејфијјәтләринин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр.

Фолклор материаллары алимләрин диггәтини ичтимаи, тарихи, әдәби-бәдии, етик-естетик вә фәлсәфи, ејни заманда дидактик мәзмуну е'тибари илә чәлб едир. Мәһз буна көрәдир ки, ичтимаи фикир тарихиндә көркәмли јер тутмуш шәхсијјәтләр фолклор материалларындан бу вә ја дикәр дәрәчәдә бәһрәләнмишләр.

Марксизм-ленинизм классикләринин јүксәк гијмәт вердији фолклор бу күн дә јашајыр, өз әһәмијјәтини сахлајыр, хошбәхт һәјатымыздан бәһс едән нүмунәләр һесабына даһа да зәнкинләшир. Коммунизм гуручулуғунун индики мәрһәләсиндә мәктәбләрдә истифадә олунан дәрсликләрә дә тәрбијәви вә дидактик мәзмунлу фолклор нүмунәләри дахил едилмишдир.

Һазырда ушаглар мәктәбә кәлмәмишдән әввәл ушаг бағчаларында шифаһи әдәбијјат нүмунәләри илә таныш олурлар. Һәмин зәмин үзәриндә ибтидаи синифләрдә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри кечилир.

Ибтидаи синифләрдә шакирдләр шифаһи әдәбијјатын мүхтәлиф жанрларына аид нүмунәләрлә таныш олур. Онлар үч ил әрзиндә хејли аталар сөзү, нағыл, тапмачалар вә с. өјрәнирләр.

IV—VIII синифләрдә һәмин нүмунәләрә даир гыса елми-нәзәри мә'лумат верилир, јени нүмунәләр мәнимсәдилир. Демәли, һәр бир шакирд шифаһи әдәбијјата аид хејли билик вә мә'лумата малик олур. Ушаг бағчасынын тәрбијә програмы, ибтидаи синифләрин дәрсликләри, нәнә вә бабаларын нағыллары, бајаты вә охшамалары, лајла вә сајачы сөзләри, әмәк маһнылары, ушаг фолклору серијасындан олан китабларын мүталиәси вә с. бу ишдә хүсуси рол ојнајыр.

Шакирдләрлә апардығымыз мүсаһибә вә анкет сорғулары бир даһа тәсдиг едир ки, онлар шифаһи әдәбијјат нүмунәләри илә һәмин мәнбәләр васитәси илә таныш олурлар.

Мәктәбләримиздә тәдрис олунан фәнләрин вә ја һәр һансы бир курсун тәркибиндәки ајры-ајры бәһс вә мөвзуларын әлагәли тәдриси тә'лимин еффектлијинә мүсбәт тә'сир көстәрир. Мә'лум билијә әсасланан мүәллим јени мөвзуну асанлыгла мәнимсәдир, шакирдләри фәаллашдырмаға, мүгајисәләр апармаға имкан тапыр.

IV—VIII синифләрдә әдәбијјатын тәдриси заманы фәндахили әлагә үчүн кениш, реал зәмин вардыр. Бу зәминин мөһкәмләндирилмәсиндә республика ЕА Низами адына Әдәбијјат Институту фолклор шө'бәси әмәкдашларынын зәһмәтинин нәтичәси олан 5 чилдлик «Азәрбајчан нағыллары» вә «Азәрбајчан дастанлары», еләчә дә «Јашајан әфсанәләр», «Гаравәллиләр», «Рәвајәтләр», «Бајатылар», «Молла Нәсрәддин ләтифәләри», «Азәрбајчан ләтифәләри», «Азәрбајчан фолклору антолокијасы», «Тапмачалар» китаблары вә дикәр чап олунмуш фолклор материаллары мүәллимин әлиндә кәрәкли васитәјә чеврилир.

«Сөз сәнәтинин башланғычы» (М. Горки) олан фолклор һаггында шакирдләрә даһа кениш елми-әдәби билик вермәк үчүн габагчыл мүәллимләр мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирләр. Онлар шифаһи әдәбијјатын тәдриси үчүн ајрылмыш вахтдан вә әјаниликдән сәмәрәли истифадә едирләр.

Габагчыл мүәллимләрин рәһбәрлик етдикләри дәрнәк мәшғәләләриндә шифаһи халг јарадычылығына даир мә'рузәләр охунур, фолклор нүмунәләринин әдәби-бәдии дәјәри барәдә сөһбәтләр апарылыр, викториналар кечирилир. Шакирд-

ләр кәндләриндә, рајон әразисиндә јајылмыш шифаһи әдәбијјат нүмунәләрини дә топлајырлар.

Бүтүн бунлар өз нөвбәсиндә шакирдләрин шифаһи әдәбијјатдан материаллар фондуну зәнкинләшдирир, бәдии тәфәккүрүн инкишафы үчүн реал зәмин јарадыр. Беләликлә, шакирдләр шифаһи әдәбијјата даир кениш билик вә мә'лумата малик олурлар. Әдәбијјат мүәллимләри IV—VII синифләрдә јазылы әдәбијјат материалларынын тәрбијәви тә'сирини гүввәтләндирмәк, онларын идејасыны, бәдии сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн һәмин материалларын тәдрисини шифаһи халг әдәбијјатына даир мөвчуд биликләрлә әлагәләндирирләр.

Јазылы әдәбијјат материалларынын шифаһи әдәбијјат нүмунәләри илә әлагәли тәдриси мөвзунун даһа мөһкәм мәнимсәнилмәсинә, дәрсин емосионал вә чанлы кечмәсинә, проблемли ситуасија јарадылмасына имкан верир.

Мәгаләнин һәчмини нәзәрә алараг фикримизи анчаг бир јазылы әдәбијјат материалы әсасында—А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ринин тәдриси үзәриндә шәрһ едәчәјик.

Халг шаири С. Вурғун јазырды: «Инсан һиссләри ичиндә ән мүгәддәс, әбәди, тәрәгги вә инкишафа тәкан верән амилләрдән бири, бәлкә ән мүһүмү вәтәнпәрвәрликдир... Мадам ки, инсан өмрүнүн ән бөјүк зинәти, ону јашадан ән гадир гүввә вәтәнпәрвәрлик һиссидир, бу һисс бу күнкү көрпәләр нәслимизин тә'лим-тәрбијәсинин әсас руһу, чарпан үрәји, дүшүнән бејни олмалыдыр. Бу ишдә бәдии сөзүн, инчәсәнәтин хидмәти бөјүк вә зәруридир».

Шакирдләрә бу бөјүк һиссин ашыланмасы бахымындан фајдалы олан гијмәтли сәнәт нүмунәләриндән бири А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ридир.

Шамхор рајонундакы Дүјәрли кәнд орта мәктәбинин мүәллими Елдар Күлмурадов кечмиш дәрси јекунлашдырдыгдан сонра јени мөвзунун шәрһинә башлајыр. О, А. Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләрә јығчам мә'лумат верир, онларын әввәлки биликләринин тәкрар олунмасына чалышыр. Шаир һаггында әјани мә'лумат вермәк үчүн мүәллим синифдә А. Сәһһәтин һәјат вә јарадычылығына даир јубилеј материалларыны нүмајиш етдирмәји унутмур.

V синифдә охујан мәктәбли һәлә ашағы синифләрдән вәтән һаггында мүәјјән тәсәввүрә маликдир. Не'мәти илә гидаландығы, тәбии көзәлликләринә һејран галыб зүмзүмәли

Scanned with ACE Scanner

булагларынын лэтафэтли сэрин суларындан ичдиjи доғма торпага ушагда үлви, гүдрэтли вэ сэмими бир һисс jараныр. Бу һисс вэтэнпэрвэрликдир.

Бөјүк мараг вэ һэвэслэ өјрэнилэн, jадда jахшы галан халг эдэбиjjаты нүмунэлэриндэ бу һисс хүсуси бир пафосла тәсвир вэ тэрэннүм олунур. Демэли, бу jүксэк һиссин маһиjjэти вэ ичтимаи мэзмуну барэдэ шакирдлэрдэ артыг мүэjjэн тәсэввүр jаранмышдыр.

Е. Күлмурадов А. Сэһһэт һаггында мэ'лумат вердикдэн сонра бу тәсэввүрү чанландырмаг үчүн кичик мүсаһибэ апарыр:

М.—Ушаглар, «Дэрзи шакирди Эһмэд» нағылыны ким билир? Ким дејэр нагылда нэдэн данышылыр?

Ш.—Нагылда дэрзи шакирди Эһмэдин башына кэлэн һадисэлэрдэн, онун үч атын вэ алманын jашларыны тэ'jин етмэсиндэн, еjни чүр кејинмиш охшар 40 кэнчин һансынын гыз, һансынын оғлан олмасыны тапмасындан вэ с.-дэн данышылыр.

М.—Дэрзи шакирдини һэмин суаллара чаваб тапмаға нэ, ким вадар едир?

Ш.—Эһмэд доғма шэһэринин харабалыға чеврилмэмэси, вэтэнинин дүшмэн шаһ тэрэфиндэн тапдаг олмамасы үчүн бу сирли суаллара чаваб верир.

М.—Демэли, садэ пешэ саһиби олан дэрзи шакирди Эһмэди бу ишэ сөвг едэн вэтэн мэһэббэтидир. Бу мөвзуда даһа һансы нагыл, эфсанэ, халг маһнысы вэ аталар сөзү билирсиниз?

Шакирдлэр аjры-аjры нағылларын адларыны чэкмэклэ, jанашы, ашағыдакы баjатылары да эзбэр сөjлэjирлэр:

Бурда jолум олду тэн,
Вармы бу jолдан өтэн.
Бу дүнjада ширин шеj
Бир анадыр, бир вэтэн.

Бу jолдан өтэн jахшы,
Кеjмэjэ кэтан jахшы.
Кэзмэjэ гүрбэт өлкэ,
Өлмэjэ вэтэн jахшы.

Халгын ичтимаи тэфэккүрүнү өзүндэ jашадан аталар сөзлэри нитгин лакониклиjи, образлылығы үчүн гиjмэтли материалдыр. Бу чэһэти нэзэрэ алан Е. Күлмурадов шакирдлэрин билдиклэри аталар сөзлэрини дэ сорушур. Мэктэблилэр «Вэтэн виран олса да чэннэтдир», «Вэтэнэ кэлдим, иманэ кэлдим», «Вэтэнсиз инсан ганадсыз гушдур» вэ с. аталар сөзлэрини сөjлэjирлэр.

Шакирдлэрин чавабларыны үмумилэшдирэн мүэллим гејд едир ки, бу эсэрлэр вэтэн мөвзусунда jарадылмышдыр. Jазылы эдэбиjjатда да бу мөвзуда чохлу эсэрлэр jарадылмышдыр вэ jарадылачагдыр. Бунлардан бири дэ А. Сэһһэтин «Вэтэн» ше'ридир.

Мүэллим гејд едир ки, «Вэтэн» ше'ри А. Сэһһэтин вэтэнпэрвэрлик дуjғусунун поетик ифадэсидир. Эсэр шаирин доғма вэтэн һаггында эдэби-фэлсэфи дүшүнчэлэринин образлы шэкилдэ верилдиjи сэнэт нүмунэсидир. Вэтэн торпағы мүгэддэсдир, чүнки бу торпагда гэһрэманлыгла мүбаризэ апармыш, шэрэфлэ jашамыш, ағыллы, вүгарлы вэ мэрд бабалар, нурани, агбирчэк нэнэлэримиз дэфн олунмушлар. Бу торпаг нэсиллэрин гиjмэтли jадикарларынын һэгиги варислэри, лаjиглы давамчылары олачаг кэнчлэрин эбэди мэскэнидир...

Шакирдлэр еjни мөвзуда олан һэм шифаһи, һэм дэ jазылы эдэбиjjат нүмунэлэриндэ вэтэнпэрвэрлик дуjғусунун, вэтэнэ мэһэббэт һиссинин тэрэннүм вэ тэсвир едилдиjини өjрэнир, эсэрин идеjасыны даһа дэриндэн мэнимсэjирлэр.

«Вэтэн» ше'ринин идеjасыны шакирдлэрэ мэнимсэтмэк үчүн онларын мөвчуд билиjинэ эсасланмаг мүсбэт нэтичэ верир. Мүэллим кечмиш биликлэри тэкрар етдирмэк вэ онлары мөвзу илэ элагэлэндирмэклэ мэктэблилэрин вэтэнпэрвэрлик һиссинин тэрэннүмүнэ даир бэдии сөз еһтиjатыны зэнкинлэшдирир.

Шифаһи эдэбиjjат материалынын «Вэтэн» ше'ринин тэдриси заманы сөjлэнилиб гыса шэрһ олунмасы шакирдлэрдэ сэнэткарын вэтэнпэрвэрлик дуjғусунун гүввэтлилиjинэ һеjрэт jарадыр, онларда вэтэнпэрвэр шаирин эдэби ирсинэ мараг оjадыр.

А. Сэһһэтин ше'риндэки:

Өлэрэм элдэн экэр кетсэ вэтэн,—мисрасы илэ халг баjатысынын ашағыдакы ики мисрасы арасында мэ'на jахынлығы, фикир еjнилиjи вардыр:

Икид вэтэн jолунда
Өлэр, чанындан кечэр.

Scanned with ACE Scanner

Товуз рајонундакы Ашагы Ајыблы кәнд мәктәбинин мүәллими Иса Исајев бу мә'на јахынлыгыны шакирдләрин өзләринин тапмалары үчүн «Вәтән» ше'риндәки:

«Сахларам көзләрим үстә ону мән,
Өләрәм әлдән әкәр кетсә вәтән»—

мисраларыны вә:

«Дурна саныннан кечәр.
Өтәр, саныннан кечәр.
Икид вәтән јолунда
Өләр, чанындан кечәр»,—

бајатысыны јашыл вә көј рәнкләрлә јазыб, мүвафиг мисраларын алтындан гырмызы хәтт чәкир. Әјани васитә синиф гаршысында асан мүәллим мисраларын ифадә етдији фикри ајры-ајры шакирдләрдән сорушуб лөвһәдә јаздырыр, башга бир шакирдә исә һәмин фикирләри мүгајисә етмәји тапшырыр.

Габагчыл мүәллимләр шакирдләрә ше'ри әзбәр өјрәнмәји, һәм дә евдә вәтән мөвзусунда билдикләри нағылларын адларыны, бунлардан биринин гыса мәзмунуну, бир-ики аталар сөзү вә бајаты јазмағы тапшырырлар. Белә бир тапшырығын верилмәси шакирдләри мүталиәјә һәвәсләндирир. Шакирдләр дили садә вә рәван, идеја-мәзмуну бә'зи јазылы әдәбијјат нүмунәсинә көрә асан баша дүшүлән фолклор нүмунәсинин мәзмунуну јазмагла, мүстәгил фикир ифадә етмәјә чалышырлар. Бу исә онларда үмумиләшдирмә габилијјәтинин, јазылы нитгин инкишафына бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мүшаһидә вә тәчрүбә көстәрир ки, јазылы әдәбијјат материалларынын тәдриси заманы шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин тәкрарланмасы, онун идејасынын сорғу јолу илә мүәјјәнләшдирилмәси өјрәнилән әсәрин тәрбијәви тә'сир күчүнү артырыр. Мә'лум әсәрин мөвзу вә идејасына истинад едилдикдә јени әсәрин мөвзу вә идејасы асан мәнимсәдилир, мәктәблинин бәдии сөз еһтијаты зәнкинләшир.

Шифаһи вә јазылы әдәбијјат—ејни мөвзуну мүхтәлиф формаларда јарадан, лакин ваһид материала—бәдии сөзә әсасланан әдәбијјата даир әлагәли, бу вә ја дикәр дәрәчәдә системли билик вә мә'лумат верилир, дәрс просесиндә шакирдин фәаллыгы тә мин олунур.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПОЕТИК ФОРМАЛАРЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ
(ТӘЧНИСЛӘР)

Мәммәд ӘЛИЈЕВ,
методист

Әдәбијјат програмы вә дәрсликләринә дахил едилән әсәрләр жанр е'тибары илә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Буна көрә дә орта мәктәбин IX—X синифләри үчүн тәртиб олунмуш әдәбијјат програмында әдәбијјат нәзәријјәсинин өјрәнилмәсинә мүвафиг вахт вә јер верилмәси олдугча тәбиидир. Мә'лумдур ки, әдәбијјат нәзәријјәсинин тәдрисиндә шакирдләр әдәби-бәдии әсәрин мөвзусу, идејасы, композисијасы, сүжети, нөв, форма, жанр вә с. бу кими естетик категоријалар һаггында даһа әтрафлы вә мүкәммәл мә'лумата јијәләнирләр. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән програма дахил едилән мөвзулар ичәрисиндә лирик фолклорумузун тәдрисинә вә буна мүвафиг олараг, лирик ше'римиздәки поетик формаларын хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә дә хүсуси диггәт верилмишдир. Мәсәлән, програмда Г. Закирин вә Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәси илә јанашы әдәбијјат нәзәријјәсиндән ашыг ше'ри, кәрајлы, тәчнис, чинас, додагдәјмәз һаггында да мә'лумат верилмәси төвсијә олунур.

Мә'лумдур ки, истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы ше'римиздә тәчнисдән кениш истифадә едилмишдир. Тәчнис формасы вә онун шәкилләри һаггында дәрсликләрдә кениш мә'лумата раст кәлмәдијимиз үчүн бу барәдә бир гәдәр әтрафлы данышмағы зәрури һесаб едирик.

Тәчнис ашыг поезијасында кениш јајылмыш ше'р формаларындан биридир. Тәчнис истәр бәндләринин, еләчә дә бәндләрдәки мисраларын сајына вә һеча бөлкүсүнә, истәрсә дә гафијәләнмәсинә көрә гошма илә ејнилик тәшкил едир. Мәһз тәчниси гошмадан ајыран бир чәһәт варса да, о да тәчнисин

Scanned with ACE Scanner

гафијәләринин чинаслардан ибарт олмасыдыр.

Тәчнис сәнәткардан бөјүк усталыгла сөзләри сечиб ишләдә билмәк бачарығы тәләб едир. Ашыг тәчнисдә дәрин мә’на, сирли, мүәммалы фикирләр ишләтмәлидир. Бу ән чох чинас гафијәли сөзләрдә верилир. Чинас исә формача ејни, мәзмунча мүхтәлиф олан сөзләрдир. Тәчнис јарадан ашыг форма илә мәзмунун вәһдәтинә наил олмалыдыр. Тәчнисин ән көзәл нүмунәләрини Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым, Молла Чүмә, Ашыг Әләскәр, Шәмкирли ашыг Һүсејн, Бозалганлы ашыг Һүсејн, Һүсејн Чаван јаратмышдыр. Нүмунә олараг мүәллим Ашыг Әләскәрин ашағыдакы тәчнисини шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Мүхәннәт, сејрагуб, хаини-хәбис
Нә јаман гандырыб а јара мәндән.
Лә’нәтуллаһ, ләин, шејтани-иблис,
Нә деди, дост кәсди ај ара мәндән.
Мәчнун Лејли дејиб, бу дағы биләр,
Ичән зәһрин дадын будағы биләр,
Кәзән үрәјимдә бу дағы биләр,
Арајыб ахтарсан, ај ара мәндән.
Әләскәр, тәгсирин олду нә, ајә?
Ким инансын, гәсәм едим нә ајә?
Бу аһым галмасын илә, нә ајә?
Сағалмаз бу дүјүн, а јара мәндән.

Бурада I бәндин II вә IV мисраларындакы «а јара мәндән», «ај ара мәндән» сөзләри, II вә III бәндин V мисраларында ишләнмиш «ај ара мәндән», «а јара мәндән» сөзләри чинас гафијәләридир. Бурада «ај јара мәндән» ифадәси јара чатдырмаг мә’насында, «ај ара мәндән» арајыб-ахтармаг мә’насында, нәһајәт «а јара мәндән» јар’а (хитаб етмәк) мә’насында ишләнмишдир. Бундан башга ше’рин II бәндиндәки «бу дағы биләр», «будағы биләр», «бу дағы биләр» (даг-дүјүн мә’насында) сөзләри. III бәнддәки «нә, ајә» (хитаб етмәк), «нә ајә» (ајә мә’насында), «нә ајә» (ај) сөзләри чинасдыр.

Ше’рин I бәндинин II мисрасында ишләнән «а јара мәндән» сөзләри апарычы гафијәдир. Тәчнисин галан бәндләринин сон мисрасы бу гафијә үзрә гурулур. Ашыг ше’риндә чинас гафијәләр ики үсулла јарадылыр: көзә көрә вә гулаға көрә.

Көзә көрә јарадылан чинасларда ашыг әрәб әлифбасы илә јазылан сөзләри әсас котүрүр. Чүнки бу сөзләр әрәб әлифбасы илә јазылдыгда ејни шәкилдә олур:

Хош көрдүк Молла Нијаз
Алармы Молла, нијаз.
Әввәлдән чәһәннәмлик
Јазанда молланы јаз.

Бурада әрәб әлифбасы илә ејни шәкилдә јазылан «Молла Нијаз», «молла нијаз», «молланы јаз» сөзләри I мисрада хүсуси исим, II мисрада «нәзир», IV мисрада «јазмаг» мә’насында ишләнмишдир.

Гулаг чинаслары мүхтәлиф чүр јазылан ајры-ајры сөзләрин ејни чүр тәләффүзүнә көрә јарадылыр. Јухарыда Ашыг Әләскәрдән нүмунә кәтирдијимиз тәчнисдә чинаслар бу јолла јарадылмышдыр. Гулаг чинасларынын јаранмасында сәс мәхрәчи әсас рол ојнајыр.

Белә ки, сөзләрдән бириндә ишләнән сәс башга бир сөздәки сәси өз мәхрәчинә чевирир:

Кабилдән кәлдин сән Дәмәшг елинә,
Бүлбүл әрзи-һалын демиш күлүнә.
Шикәстә Гасымын дә мүшкүлүнә,
Сән өзүн јетиш кәл, ај аға һарај.

Ше’рдә ишләнмиш «Дәмәшг» сөзүндәки «г» сәси тәләффүздә «күл» вә «мүшкүл» сөзләриндә ишләнмиш «к» вә «к» сәсләрини өз мәхрәчинә гисмән чевирәрәк, «Дәмәшг елинә», «демиш күлүнә», «де мүшкүлүнә» ифдәләрини тәләффүзчә бир-биринә јахынлашдырмышдыр.

Ашыглар чинас јарадаркән һәм Азәрбајчан, һәм дә әрәб-фарс сөзләриндән мүмкүн гәдәр истифадә етмишләр.

Бә’зән ашыглар тәчнис јарадаркән ше’рдә мусигар сәсләрин даһа чох үстүнлүк тәшкил етмәсинә дә фикир вермишләр. Бу исә ше’ри даһа мусигили вә чазибәдар едир.

Ашыг јарадычылығында тәчнисин чығалы, ајаглы, додагдәјмәз, додагдәјмәз чығалы, икибашлы вә ја әввәл—ахыр, һәрфүстү, мүстәзад, кедәр—кәлмәз вә ја нәфәсчәкмә, шәрхәталы кими шәкилләри вардыр. Лакин дәрсликләримиздә бу барәдә этрафлы мә’лумат верилмир. Бу да мүәллимин ишини хејли чәтинләшдирир. Бу чәтинлији нәзәрә алараг, тәчнисин кениш јајылмыш бә’зи нөвләри һаггында мә’лумат вермәји лазым билирик.

Чығалы тәчнис тәчнисә әсасән бајаты әлавә етмәклә јарадылыр. Чығалы тәчнисин чығалы гошмадан фәрги јалныз бурасындадыр ки, чығалы гошмада чыға бир гајда олараг бәндин сонуна әлавә едилдији һалда, тәчнисдә бәндләрин II вә

III мисралары арасына әлавә олунур. Һәм дә чыға тәчнисә чинас һәмгафијәдир:

Мә'рифәт бәһрилә гәввасәм дејән,
Кир дәрин дәрјаја, чалхан, үз һа үз!
Мән ашығам үз һа үз,
Сонам көлдә үз һа үз.
Бивәфадан јар олмаз.
Өмүр үзсән үз һа үз.
Гары дүшмән бир дә кәлиб дост олмаз.
Әлин тутуб јалварасан үз һа үз...

Көрүндүјү кими, чыға илә тәчнис бир-бирилә үзвү сурәтдә бағланмышдыр. Чыға әсасән тәчнисин бәндләринин II мисрасынын сонунда ишләнмиш сөзләр әсасында гурулур.

Додагдәјмәз тәчнис тәчнисин әсас хүсусијјәти будур ки, белә тәчнисләрдә гошадодаг самитләри (м, б, п) ишләнмир. Бә'зи һалларда исә һәтта ше'рләрдә диш-додаг (з, ф, в) самитләриндән дә истифадә олунмур. Тәчнисин додагдәјмәз вә додагдәјмәз—чығалы кими шәкилләрини ашыг ше'ринә көркәмли сәнәткар ашыг Әләскәр кәтирмишдир:

Сарсаг илә сејрә чыхсан сәһраја,
Кәтирәр сәринә сә галы тез-тез.
Тәрлан хәјал галхар әрши—ә'лаја,
Сәрдбан шикарыны сағ алы тез, тез...

Додагдәјмәз—чығалы тәчнис—тәчнисин даһа мүрәккәб шәклидир. Белә тәчнисләрдә чығаларын олмасы илә бәрабәр гошадодаг самитләринин дә ишләнмәмәси зәруридир. Ашыг Әләскәр кими устад сәнәткарын јалныз бир додагдәјмәз чығалы тәчниси вардыр. Нүмунә үчүн ше'рдән бир парчаны мисал кәтиририк:

Әзизи чани-дил, ејни—зирәхшән,
Јазырсан рисалә нә јахшы-јахшы.

Гаршыда нә јахшы,
Ләһчән кәлир нә јахшы.
Чанан чандан әзизди,
Нә Лејлиди, нә Јахшы.

Дил дејир: чананын садағасы чан,
Чананы да дејир нә јахшы, јахшы!

Ашыг Әләскәрин бу додагдәјмәз—чығалы тәчнисиндә додаг самитләри ишләнмәмишдир. Лакин сәнәткар сөзләрдән елә усталыг вә инчәликлә истифадә етмишдир ки, биз истәр сөзләрин, истәрсә дә гафијәләрин сечилмәсиндә сүн'илијә, анлашылмазлыға раст кәлә билмирик.

Икибашлы вә ја әввәл-ахыр тәчнисин хүсусијјәти бундан ибарәтдир ки, тәчнисин бүтүн бәндләриндәки мисралар һансы сәслә башлајырса, о сәслә дә гуртарыр. Буна «тәчниси әввәл-ахыр» да дејирләр. Тәчнисин бу шәклинә Молла Чүмәнин јарадычылығында даһа тез-тез раст кәлмәк олар. Молла Чүмә тәчнисин «з» әввәл-ахыр, «н» әввәл-ахыр, «к» әввәл-ахыр кими шәкилләрини јаратмышдыр:

Завал јохдур сәнә өрдәк, сәнә газ,
Заман кечир, јар һовзунда үз һа үз.
Зәнбур авазына дөнүбдүр аваз,
Зијаным вар, чәк боғазым үз һа үз...

Јухарыдакы нүмунәдән ајдын көрүндүјү кими, ше'рин мисралары һансы сәслә башлајырса, һәмин сәслә дә гуртарыр. Тәчнисин сонракы бәндләриндә дә бу гајда көзләнилмишдир. Ше'р мисраларынын ејни сәслә башлајыб, һәмин сәслә дә гуртармасы (хүсусилә «з» вә «с» кими мусигили сәсләрлә) ше'рин ифадә тәрзиндә хүсуси бир мелодиклик јарадыр. Мәһз буна көрә дә халг сәнәткарларынын гошма вә тәчнисләриндә бу ше'р шәклинә тез-тез тәсадүф олунур.

Һәрфүстү тәчнисинин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, ше'рин бүтүн мисралары ејни бир һәрфлә башлајыр.

Јахшы оларды ки, мүәллим фикрини Молла Чүмәнин «Ај фәләк» тәчниси нүмунәсиндә ајдынлашдырсын:

...Кәл оху үзүмә тәгсирим биләк,
Көнлүм гәбул етмир, шад олуб күләк,
Кимсә демәз, Чүмә, бу дәрди биләк,
Күнбәкүндән һәддән ашды ај фәләк.

Тәчнисдә бүтүн мисралар әввәлдән ахырадәк «к» вә «к» сәсләри илә башлајыр.

Мүстәзад тәчнис өз формасына көрә ајаглы (мүстәзад) гошмаја бәнзәјир Бурада да тәчнисин һәр бәндиндән сонра тәхминән тәчнисин мисрасынын јарысына бәрабәр һәчмдә, бәндин сон мисрасына һәмгафијә олан мисра артырылыр. Әлавә

Scanned with ACE Scanner

едилән мисра гошмада олдуғу кими, бир нөв ше'рин бәндләриндә ифадә олунан фикрә јекун вурур. Ашыг Әләскәрин јалныз бир мүстәзад тәчниси вардыр:

Бир хош күнү әвәз мин ајә билләм,
Бојун нәггаш чәкиб минајә билләм.
Пирим дәрсим вериб, мин ајә билләм,
Бир сөзүнә мин сөз дејим дәсбәдәс
Сән ејлә һәвәс...

Шәр-хаталы тәчнис өз мүрәккәблијилә чығалы тәчнисдән сечилир. Мәһз бу хүсусијјәтинә көрә дә она «шәр-хаталы» дејирләр. Тәчнисин шәр-хаталы шәкли чығалы тәчнисә охшајыр. Амма фәрги бурасындадыр ки, шәр-хаталы тәчнисдә чығаны ше'рдән ајырмыш олсаг, ше'рин мә'насында долашыглыг јараныр. Ашыг Һүсејн Шәмкирлинин «Гарәз» тәчниси мәһз шәр-хаталы шәклиндә јазылмышдыр:

Ибтида әлифдән дәрсим аланда.
Көстәрдиләр мәнә нә гара јахшы.
Охудум дәрсими һараја гәрәз.
Јох ашыг һарајына,
Халларын һарајына.
Ашыг Һүсејн нә деди,
Дост кетди һарајына.
Јар үзүнә лајигми һәр ајына
Сејрагуб кејинсин нә гара јахшы.
Наләси јетишсин һараја гәрәз...

Ади чығалы тәчнисләрдән фәргли олараг Ашыг Һүсејн Шәмкирлинин бу тәчниси 6 мисрадан ибарәт олуб, чығa 3-чү мисра илә 4-чү мисралар арасына әлавә едилмишдир. Ше'рин әсас һиссәсиндә 2-чи вә 5-чи мисралар бир, 3-чү вә 6-чы мисралары да бир гафијәләнмишдир. Чинас гафијәли бајаты (чыға) исә 3-чү мисрадакы «һараја» сөзү үзәриндә дејилмишдир. Ше'рин 4-чү мисрасы чыға илә гафијәләнмишдир вә мәнтиги чәһәтдән чығада верилән фикри тамамлајыр. Шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, тәчнисә «шәр-хаталы» ады верилмәси тәсадүфи дејилдир. Тәчнис бу мүрәккәб хүсусијјәтләрә малик олдуғундандыр ки, ону «шәр-хаталы» адландырмышлар.

Поетик формаларын өјрәдилмәси просесиндә мүәллим бир мәсәләни дә јаддан чыхармамалыдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, формал характер дашыјан ше'р шәкилләринин јерини дүзкүн мүјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкир. Вә шакирдләрин дә бундан хәбәри олмур. Она көрә дә мүәллим билмәлидир ки, формалар мәзмундан тәчрид едилдијинә көрә (ашыглар бә'зән һәддән артыг формаја ујдугларына көрә) бу чүр ше'рләр чох јајыла билмәмишдир. Буна көрә дә белә формал характер дашыјан ше'рләр ашыг поезијасы үчүн характерик сајылмыр. Мәсәлән, тәчнисин белә шәкилләриндән бириси «нәфәсчәкмә» вә ја «кедәркәлмәз» тәчнис адланыр. Белә тәчнисләрдә адәтән рәдифләр јазылмыр. Ашыг Һүсејн Чавандан кәтирдијимиз нүмунә тәчнисин бу формасына мисал ола биләр:

Ешгин дәрјасына гәввас оланлар,
Ешгин чамин ичән ејләмәзми...
Ешгин лејлачыдыр биләр ләззәтин
Сорушсан чавабын ејләмәзми...
Әчәл кәлиб вахтсыз чаным аланда
Аһ чәкәр чананым, ај ејләр оф-оф...

Ше'рин I бәндинин II вә IV мисраларындан сонра гојулан үч нөгтәләр әслиндә ше'рдәки јазылмајан рәдифләри көстәрир. Ајдындыр ки, бу рәдифләр «оф-оф» нидаларындан ибарәтдир ки, бунлар јалныз ифа заманы тәләффүз олунур:

Ешгин дәрјасына гәввас оланлар,
Ешгин чамын ичән ејләмәзми... (оф-оф...)

Ашыг бура чатдыгда нәфәсини дәрир вә сонра бәндин дикәр мисраларыны охујур...

Бәндләрә артырылан сон ики мисрада исә ашыг әввәлчә ифадә етдији фикирләри ачыр, динләјичисинә изаһ едир.

Ашыглар бә'зән тәчнис јарадаркән ше'рин мисраларыны әрәб әлифбасынын дүзүлүшүнүн әсасында тәртиб етмишәр: ше'рин биринчи мисрасынын әрәб әлифбасынын биринчи һәрфи олан әлифлә, сонракы мисралары исә ахыра гәдәр сыра илә кәлән һәрфләрлә башлајырдылар Бә'зән дә тәрсинә олараг ше'ри һәмин әлифбанын ахырынчы «ј» һәрфи илә башлајыб сыра илә ашағыдан јухарыја, биринчи һәрфә доғру кетмишләр. Биринчи һалда ше'р «әлифба», икинчи һалда исә «тәрси-әлифба» башлығы алтында кедирди. Белә ше'рләрдә

Scanned with ACE Scanner

мүәллиф әлифбанын һәр һәрфинә көрә ајры-ајры мисралар јаратмаға мәчбур олдуғундан, мисраларын мә'насы арасында мәнтиги рабитә гырылырды. Буна көрә дә белә ше'рләрдә мәзмунсузлуг вә идејасызлыг јаранырды.

Тәчнисдән данышаркән белә бир чәһәти дә нәзәрә алмалыјыг ки, әксәр тәчнисләрин бәндләри дөрд мисрадан ибарәт олмушдур. Лакин бә'зән ашыглар тәчнис јарадаркән бу гајдаја әмәл етмәмиш, һәр бәнди 5—6 мисрадан ибарәт олан тәчнисләр дә јаратмышлар. Бә'зән дә елә һаллар олмушдур ки, тәчнисин бир бәнди 5, галан бәндләри исә 4 мисрадан ибарәтдир. Тәчнисин өлчүләринин белә позулмасына Ашыг Һүсејн Чаванын (јухарыда мисал көстәрдијимиз «оф-оф» кедәр-кәлмәз тәчниси) вә Молла Чүмәнин («А јазы мәндән», «Галмыш» тәчнисләри) јарадычылығында раст кәлә биләрик. Молла Чүмәнин 6 бәнддән ибрәт олан «А јазы мәндән» тәчнисиндә ше'рин 3-чү вә 5-чи бәндләри 6 мисрадан ибарәтдир:

..Сәһәр-сәһәр чәһ-чәһ вуррам будағда;
Мәчнун олуб гызынарам бу тағда,
Бир шамама јетирмишәм бу тағда.
Бостанчыја јалварырам тап инди,
Тапылмаса еjләмәрәм таб инди,
Дәрд, гара күн, гәм һичрана табинди...

Ше'рин марағлы хүсусијјәтләриндән бири будур ки, 6 мисрадан ибарәт бәндләрдә мисралар үч-үч олараг мүхтәлиф чинас гафијәләр үзрә гурулмушдур.

Шакирдләрин әдәбијјатдан нәзәри материалларын мәнимсәнилмәси мүәллимдән усталыг тәләб едир. Она көрә дә чалышмаг лазымдыр ки, бу саһәдә мүәллимин әлиндә зәнкин материал олсун вә о, тә'лим просесиндә бунлардан лазымынча истифадә етсин.

ЕЛМИ-ФАНТАСТИК ӘСӘРЛӘРИН МҮТАЛИӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Аллаһверди ЕМИНОВ
педагожи елмләр намизәди.

Биз елми-техники ингилаб әсриндә јашајырыг. Тәбиидир ки, бу дөврүн дәркинин өзүнә мәхсус тәләбләри вардыр. Әлбәттә, кәнч нәслин һәјатда гаршылашдығы чох шејләр өз ишини көрүр. дүшүнмәјә, мүталиәјә, мөвчуд кәшфләрә, һадисәләрә мүнасибәт бәсләмәјә јахынлашдырыр, елмин күчүнә, тә'сиринә инамы артырыр; онларын идракы мараглары чәрчивәсини кенишләндирир. Тәдрисин ән перспектив мәгсәдләриндән бири— елми-техники тәрәггинин мөвчуд имканлары зәмининдә шакирдләрдә нәзәри дүшүнчәнин инкишафы зәрурәти мејдана чыхыр. Мә'лумдур ки, бу, о заман мәһсулдар олур ки, орада ф а н т а з и ј а ј а кениш мејдан вардыр. Арзу олунан һәр һансы бир шејин һәјата кечмәси үчүн јоллар арашдырылыр. Вә бу просесдә шакирдләрдә тәфәккүр әмәлијјатынын бу јолуну сәрбәст бурахмаг олмаз. О, елми-практик мә'луматларла зәнкинләшдирилмәли вә истигамәтләндирилмәлидир.

Ајдын мәсәләдир ки, әдәбијјатын тәдрисиндә мүәллим програмын чәрчивәсилә мәһдудлашмамалы, истәр тә'лим просесиндә, истәрсә дә синифдәнкәнар мәшғәләләрдә совет вә дүнја фантаст јазычыларын әсәрләри, һабелә һәләлик фантазија олараг галан идејалары шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр. Бу, һәр шејдән әввәл, онларын елми дүнјакөрүшүнү инкишаф етдирир, мүһүм фактлар һаггында билик вә мә'луматларынын чохалмасына шәраит јарадыр.

Фантазија елементләринин шәрһиндә әсас иши физика-ријазијјат, кимја-биолокија вә дикәр фәнн мүәллимләринин үзәринә атмаг дүзкүн дејилдир. Бу саһәдә әдәбијјат мүәллиминин имканлары кенишдир. Бу мәгсәдлә биз республикамызын мәктәбләриндә мүшаһидәләр апармыш, дәрсләри динлә-

6 Сифариш 6638

миш. Мүәллимләрлә сөһбәт етмишик. Мәсәлән, габагчыл әдәбијјат мүәллимләриндән А. Агајев (Нефтчала), С. Ибадов (Ләнкәран), Ә. Чаббарова (Бакы), Н. һәсәнова (Кировабад) јолдашларын тәчрүбәси мараглыдыр. Онлар А. Толстој, А. Белјајев, И. Јефремов, Ж. Верн, һ. Уеллс, С. Лем, А. Әзимов вә башга фантастларын әсәрләриндә ирәли сүрүлән фәрзијјәләр, һәллини тапан идејалар һаггында әтрафлы мә'лумат верирләр. Одур ки, һәмин мүәллимләрин дәрсләрини динләмәкдән, онларла сөһбәтдән бөјүк зөвг алырсан. һисс едирсән ки, онлар әдәбијјатын тәдрисилә кифајәтләнмир, ејни заманда елми фәрзијјәләрин, фантастик идејаларын шәрһчиси вә тәблигатчыларыдырлар.

Республикамызда габагчыл әдәбијјат мүәллими кими танынан Абузәр Агајев јолдаш өз фәннини севдирмәји вә өјрәтмәји бачарыр. О, отуз илдән артыгдыр ки, әдәбијјатдан дәрс дејир. Шакирдләриндә елми-фантастик әсәрләрә хүсуси һәвәс јарадыр. О. тәдрис илинин сонунда јухары синиф шакирдләринә јај тә'тили вә үмумијјәтлә, ил боју әрзиндә охујачаглары әсәрләрин сијаһысыны тәртиб етдирир. Сонра нәзәрдә тутулан фантастик әсәрләрин адларыны физика вә ријазијјат, кимја вә биолокија мүәллимләринә чатдырыр. Бу, она көрә јахшы нәтичә верир ки, тәдрис заманы фән мүәллимләри бир-бирини анлајыр вә фәнләрарасы әлагәнин тәтбигинә имкан јараныр.

Абузәр мүәллим синифдәнкәнар тәдбирләр заманы совет вә дүнја әдәбијјатындан данышаркән, шакирдләрин диггәтини елми анлајышлара, идејалара јөнәлдир. Синифдәнкәнар охуда шакирдләрә мәшһур совет фантаст јазчысы И. Јефремовун дүнја шөһрәти газанмыш «Думанлы Андромеда» романыны мәсләһәт көрүр. Романын јахшы баша дүшүлмәси, бә'зи фантастик елементләрин гавранылмасы үчүн мүәллим әсәрин мәзмуну һаггында гыса мә'лумат верир. Шакирдләрә ајдын олур ки, әсәрдә јер күрәсинин узаг кәләчәкдәки һәјатындан, коммунист чәмијјәти инсанларынын көзәл вә нәчиб хүсусијјәтләриндән данышылыр. Јазычы јердә каинатын дикәр мәксун аләмләрлә әлагә тәшкил едиләчәји «Али һалга дөврүндә» елмин нәһәнк вә мисилсиз наилијјәтләрини көстәрмәјә чалышмышдыр.

Мүәллим романдан ашағыдакы парчаны шакирдләрин нәзәринә чатдырыр: «Бу романын журналда һәлә нәшри гуртармамыш сүн'и пејкләр артыг планетимизин әтрафында сүр'әтлә дөврә вурмаға башладылар. Бу инкаредилмәз факт гар-

шысында инсан севинч һиссилә е'тираф едир ки, романын әсасыны тәшкил едән идејалар дүзкүндүр» (И. Јефремов. «Думанлы Андромеда», Бакы, 1971, сәһ. 4). Сонра әсәрдә тәсадүф олунан бир сыра мүһүм истилаһлары шакирдләрә јаздырыр:

Анамезон—Атом нүвәләринин парчаланмыш мезон рабитәләри олан маддә. Бу маддә ишыг сүр'әтинә јахын олан ахын сүр'әтинә маликдир.

Спорамин—Јухунун гаршысыны алан дәрман.

Планетар јаначаг — Планетолјар мүһәррикләриндә вә космик кәмиләрин јерә енмә вә һаваја галдырма мүһәррикләриндә истифадә олунан јаначаг.

Кор—Организмин үмуми ишыға верилмә ваһиди.

Ионлу—Триккер моторлары елә мүһәррикләрдир ки, онларда реактив ахын—ионлашдырылмыш маддәнин триккер (јә'ни шәлаләли) реаксијасы васитәсилә ичра едилир.

Оптимал радиоант—Космик кәминин планет атмосфериндән кәнарда, планетин әтрафында доланма радиусу. Бу радиус космик кәми орбитинин сабитлији үчүн даһа әлверишлидир. Бу оптимал радиант планетин һәчмилә күтләсиндән асылыдыр.

Бу гыса изаһатдан сонра Абузәр мүәллим физика вә ријазијјат мүәллимилә әлагә сахлајыр, фантастик истилаһларын әтрафлы елми шәрһини онларын өһдәсинә бурахыр.

Бакыдакы 132 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Әфшан Чаббарованын тәчрүбәси дә тәгдир олунмалыдыр. О, елми-фантастик әсәрләрин охунушуна хүсуси диггәт көстәрир. Ж. Вернин, һ. Уеллсин, А. Әзимовун, А. Толстојун вә дикәр јазычыларын әсәрләри илә шакирдләри таныш едир. Сөһбәт заманы Әфшан мүәллим деди ки, һазырда ушагларын елми-фантастикаја чидди мејли вардыр. Бу исә әсримизин јүксәк инкишафы илә әлагәдардыр. Узун иллик тәчрүбәмдә көрмүшәм ки, ән әввәл охунмуш әсәрдә гојулан елми фәрзијјә вә идеја һаггында шакирдләрин конкрет мә'луматы олсун. Экс тәгдирдә әсәр охунулар, лакин баша дүшүлмәз. Мәсәлән, мән мәктәблиләрин чох севдикләри фантаст јазычы Жүл Вернин романларыны охутдураркән, онун әсәрләриндә ирәли сүрүлән елми мәсәләләр барәдә ајдын мә'лумат верирәм. «80 мин километр су алты илә» романы дүнјада мәшһурдур. Франсыз фантастын әсәрдә ирәли сүрдүјү бә'зи идејалар инди дә дүнја алимләринин диггәт мәркәзиндәдир. Мән романдан чыхыш

едәрәк, һәмин фәрзијјәләрдән ән мүһүмләрини ајдынлашдырырам. Конкрет бир мисал: **Суалты скафандр һаггында.** Шакирдләрә мүасир суалты скафандр барәдә мә'лумат верир вә онларын фикрини Жүл Верн фантазијасына јөнәлдирәм: Капитан Немо кәмијә дүшмүш профессора изаһәт верир: «Бу руквејрол Денејрузун чиһазы васитәсилә мүмкүн олар. Ҹәнаб профессор, сизин ики вәтәндашыныз тәрәфиндән ихтира едилмиш вә мәним тәрәфимдән сизин ону кејәрәк тамамилә башга бир физиоложи шәраит ичәрисиндә сәһһәтинизә һеч бир хәтәр тохунмадан су алты илә кедә биләчәјиниз гәдәр тәзјигли, ичәрисиндә һава долдурулмуш галын дәмир резервуарлардан ибарәтдир. Резервуар солдат далына бағланмыш чанта кими гајышлар васитәсилә далғычын архасына бағланыр. Онун дәмирчи көрүјүнә бәнзәр јухары һиссәси һаванын тәзјигини нормал һала салыр вә јалныз белә бир һалда гапаглар васитәсилә ону бурахыр. Р. Денејрузун чиһазынын резервуарлары ики хүсуси резин бору васитәсилә далғычын ағзына вә бурнуна тахылмыш маска илә әлагәдар олур. Бу борулардан бири резервуардан һава чәкмәк, икинчиси исә верилән карбон газыны рәдд етмәк үчүндүр. Далғыч нәфәс алмаг вә нәфәс бурахмамасындан асылы олараг, диш васитәсилә бу вә ја о бири боруну ачыр. Мән исә сујун үст тәбәгәләринин дәниз дәринликләринә олан тәзјигинә мүгавимәт едә билмәк үчүн, бу масканы баша кејинмәк үчүн хүсуси мис папагла әвәз етмәк вә һаман борулары исә она јапышдырмаг мәчбуријјәтиндә галдым»

Ә. Чаббарова истәр дәрсдә, истәрсә дә синифдәнкәнар мүтaлиәләрдә јери кәлдикчә елми-фантастик әсәрләрин мүтaлиәсини тәшкил едир. О, Ж. Вернин «Капитан Грантын ушаглары», «Беш һәфтә аеростатда», Һ. Уеллсин «Јени сүр'әтләндиричи», А. Толстојун «Аелита», А. Белјајевин «Профессор Доуелин башы», «Амфибија—адам», һабелә Азәрбајчан јазычыларындан Емин Маһмудов вә Намиг Абдуллајевин әсәрләринин охунмасына наил олур.

Мәктәбләримиздә елми-фантастик әсәрләрин мүталиәси көстәрир ки, бу бир тәрәфдән шакирдләрин көрүш даирәсини кенишләндирир, онларда елми кәшфләри, фәрзијјәләри гавранмаг имканы јарадыр. Дикәр тәрәфдән кәнч нәсли совет вә дүнја әдәбијјатынын ән кениш јајылмыш елми-фантастик жанры илә таныш едир.

АХШАМ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ФӘННИНИН ТӘДРИСИ ВӘ ЗАЧОТЛАРЫН КЕЧИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Томас ИСМАЈЫЛОВ
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси

Ахшам мәктәбләриндә әдәбијјат фәнни үзрә јени програмлара кечилмәси шакирдләрин әдәбијјат курсу үзрә идеја-нәзәри биликләринин јүксәлдилмәсинә вә онларын коммунист тәрбијәси ишинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

Әдәбијјат тарихи курсунун, әввәлләрдә олдуғу кими IX синифдән дејил, VIII синифдән башланмасы, IX—XI синифләрдә гаршыја чыхан бир сыра чәтинликләрин арадан галдырылмасына вә програм материалынын хејли јүнкүлләшмәсинә сәбәб олмушдур. Илк тәчрүбәләр көстәрир ки, әдәбијјат тарихи курсунун систематик олараг үч илдә дејил, дөрд илдә өјрәнилмәси өзүнү тамамилә доғрултмушдур. Белә бир систем имкан вермишдир ки, әдәбијјат фәнининин бөјүк бир дөврү әһатә едән тарихи, даһа әтрафлы вә тәфәррүаты илә мәнимсәнилсин.

Мә'лум олдуғу кими, әдәбијјатын башланғыч курсу V—VII синифләр һесаб олунур. Бурада Азәрбајчан әдәбијјатынын та гәдим дөврләриндән башлајараг, индијә гәдәр классик вә мүасир јазычыларын сечилмиш, ајры-ајры әсәрләринин өјрәнилмәси башлыча мәгсәд кими көтүрүлүр. Програм үзрә һәмин әсәрләрин хроноложи принсипчә дүзүлүшү, мүәллимләримизә имкан верир ки, һәмин дөврүн габагчыл идеја вә естетик фикирләрилә шакирдләри таныш етсин, јери кәлдикчә, сонракы дөврләрин әдәби нүмунәләри һәмин идеја вә естетик фикирләрлә әлагәләндирилсин. Бу синифләрдә шакирдләрә әдәбијјата даир гыса мә'лумат верилир вә онлар мүстәгил әдәби гираәтә һазырлашдырылырлар.

V—VII синифләрдә чалышан мүәллимләр тәдрисин тәләбләринә мүвафиг олараг, конкрет мөвзуларла әлагәдар олан

нәзәри-әдәби анлајышларын өјрәдилмәсинә чидди фикир верилмәлидирләр. Әдәби мәтнләрин өјрәдилмәси просесиндә шакирдләрә «мөвзу», «идеја», «сүжет», «композисија», «әруз», «гошма», «нағыл», «дастан» вә саир анлајышлар һаггында, еләчә дә әдәби нөвләр вә жанрлар барәдә конкрет мә'лумат верилмәлидир.

Шакирдләрдә бәдии әдәбијјатын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини гијмәтләндирмәк, гојулан проблемләрин әһәмијјәтини дүзкүн анламаг, бәдии әсәрин дилинин зәнкин вә образлы олмасыны дујмаг кими кејфијјәтләр јаратмаға сә'ј едилмәлидир.

Ахшам мәктәбләринин VIII—XI синифләриндә шакирдләрә әдәбијјат тарихи курсу әлагәли вә системли шәкилдә өјрәдилир. VIII синифдә, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи курсу гәдим дөврдән башлајараг XIX әсрин I јарысына гәдәр (М. П. Вагиф дахил олмагла), еләчә дә рус вә дүнја әдәбијјатындан бә'зи нүмунәләр өјрәдилир; IX синифдә XIX әсрин I јарысындан башлајараг, XX әср Азәрбајчан әдәбијјатына гәдәр, X синифдә, «Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы» мөвзусундан «1932—45-чи илләр әдәбијјаты»на гәдәр; XI синифдә исә Азәрбајчан совет јазычыларындан бир групу өјрәнилир, «ССРИ халглары әдәбијјаты», «Мүасир харичи өлкәләр әдәбијјаты» мөвзулары хүласә шәклиндә кечилир. Көрүндүјү кими, әввәлки програмлардан фәргли олараг, инди мүәллимләримизин даһа чох имканы вардыр ки, совет адамларынын һәјат тәрзини, онун мүхтәлиф мәрһәләләрдәки инкишафыны әкс етдирән бәдии әсәрләрин тәдрисинә кениш јер версинләр.

Әдәбијјат фәнни үзрә јени програм вә тәдрис планларында IX—XI синифләр үзрә консултасија вә зачотлар үчүн хүсуси саатларын верилмәси, тә'лимин кејфијјәтинә әсаслы сурәтдә тә'сир етмәјә башламышдыр. Ахшам мәктәбләриндә зачот системинин тәтбиг едилмәси, шакирдләрин мүстәгил ишләрини даһа јахшы тәшкил етмәк үчүн зәрури иди. Јени гајда, биликләрин мәнимсәнилмәсинә олан тәләби артырмагла бәрабәр, шакирдләр үзәриндәки нәзарәти күчләндирмәјә дә имкан верир.

Тәдрис планларында ајрыча саатлар верилмәсә дә, V—VIII синифләрдә зачот вә консултасијаларын тәшкил едилмәси мүмкүндүр. Бунун үчүн курсун өјрәнилмәсинә верилән саатлардан истифадә етмәк олар.

IX—XI синифләрин әдәбијјат курсу, шакирдләрә классик вә совет әдәбијјатынын инкишафы тарихиндәки башлыча мәрһәләләри өјрәнмәјә шәраит јарадыр, һәмин курсун мәзмунуна мәтнләр, әдәби-тарихи вә биографик характерли мә'лумат вә нәзәри-әдәби анлајышлардан ибарәт олан бәдии, тәнгиди вә публисистик әсәрләрин өјрәнилмәси дахилдир.

Нәзәри-әдәби анлајышлар системиндә ашағыдакы мәсәләләр хүсуси әһәмијјәт кәсб едир:

1. Инчәсәнәтин елмдән фәрги. Бәдии әдәбијјатын образлылығы вә онун башга инчәсәнәт нөвләри ичәрисиндә јери. Әдәбијјат сөз сәнәти кими.
2. Әдәби әсәрдә гојулан проблем, онун мөвзусу вә идејасы.
3. Әдәби әсәрләрин нөвләри вә жанрлары.
4. Композисија. Сүжет вә онун башлыча үнсүрләри (завјазка, кулминасија, развјазка). Конфликт вә онун әдәби әсәрдә (хүсусилә драм әсәрләриндә) ролу. Әдәби шәрһетмәнин имканлары: нәглетмә, тәсвир етмә (онларын нөвләри), монолог, диалог. Мүәллифин һашијәси.
5. Иштирак едән шәхсләр (персонажлар). Нәср вә драм әсәрләриндә сурәт-персонажларын јарадылмасы пријомлары. Лирик гәһрәман.
6. Мүәллифин вә иштирак едән сурәтләрин дили әсәрин идеја мәзмунуну ачан васитә кими.
7. Поетик диллә нәср дилинин фәрги. Гафијә, аһәнк. Әруз, һеча вә сәрбәст ше'р нөвләри. Классик ше'рин нөвләри. Мәснәви. Ашыг әдәбијјатынын жанрлары.
8. Әдәби чәрәјанлар. Романтизм. Тәнгиди реализм. Ингилаби романтика.

Типик характерләрин типик шәраитдә тәсвири реализмин фәргләндиричи хүсусијјәти кими.

9. Совет әдәбијјатынын партијалылығы вә халгилији.
10. Бәдии јарадычылыг методу һаггында анлајыш. Сосиализм реализми совет әдәбијјатынын јарадычылыг методу вә истигамәтверичи гүввәси кими. Формача милли, мәзмунча сосиалист әдәбијјаты.

IX—XI синифләрдә әдәбијјат фәнни үзрә зачот бөлмәләри үчүн материаллар мүәјјәнләшдириләркән, биринчи нөвбәдә, шакирдләрин әдәби материаллары мәрһәләләрлә мәнимсәмәсинә имкан верән идеја-мөвзу тамлығы нәзәрә алынмалыдыр. Програмда олан материаллар әсасән һәмин бөлмәләрдә әһатә олунмалыдыр.

Scanned with ACE Scanner

Мүәллим зачот бөлмәләрини мүәјјәнләшдирәркән программдакы мөвзуларын објектив чәтинликләри—һәчми, ораја дахил олан нәзәри мәсәләләрин мүрәккәблији, аз вә ја чох мигдарда, јени фактлар вә анлајышлар нәзәрә алынмалыдыр.

Мүәллим зачот бөлмәләрини мүәјјәнләшдирәркән шакирдләрин гаршысында мүәјјән тәләбләрин ирәли сүрүлмәси мәсәләсини унутмамалыдыр. Бу тәләбләр биринчи нөвбәдә, нәзәри вә фактики билинкләрә, бәдии әсәрләрин тәһлил едилмәси вә китабларла сәрбәст ишләмәк бачарығына аид олмалыдыр.

Јахшы олар ки, зачот бөлмәсинин материаллары шакирдләрә онларын һәфтә әрзиндә јеринә јетирмәли олдуглары ев тапшырыглары шәклиндә верилсин. Бу бир тәрәфдән шакирдләри күндәлик ритмик әмәјә алышдырар, онларда фасиләсиз чалышмаг, дәрсләрә һазырлашмаг вәрдишләри јарадар, дикәр тәрәфдән дә онлары аз мүддәтдә хејли материал өјрәнмәк мәчбуријјәтиндә гојмаз. Мүәллим верилән материаллары өјрәндикдән сонра шакирдләрлә һәмин материаллар үзрә сөһбәт апарыр. Јени материал үзрә ев тапшырығы бә'зән, изаһатдан сонра да верилә биләр. Белә һалларда һәмин материал үзрә башлыча мәсәләләр синифдә тәһлил едилмәлидир.

Шакирдләр әдәбијјатдан зачота һазырлаһан дөврдә инша јазырлар. Белә јазылар, бир гајда олараг, зачотлара гәдәр јохланылыр вә гијмәтләндирилир. Мүәллим јазы јазмыш бә'зи шакирдләрлә, әлавә суаллар әтрафында сөһбәт едир, изаһат ишләри апарыр.

Зачот заманы вериләчәк тәләб вә тапшырыглар елә тәртиб едилмәлидир ки, шакирдләрин зачот бөлмәсинин мәзмунуну бүтөвлүкдә мәнимсәмәси үчүн мәнтиги ардычыллыг көзләнилмиш олсун.

Габагчыл мәктәбләрдә зачотларын гәбулу үчүн хүсуси карточкалар һазырланыр. Бә'зи мүәллимләр һәмин карточкалара јалныз јохлама характерли суаллар дејил, ејни заманда, практики ишләр үчүн чох да бөјүк олмајан тапшырыглар әлавә едирләр. Суал вә тапшырыгларын дүшүнүлмүш шәкилдә групплашдырылмасы, мүәллимә имкан верир ки, шакирдләрин билик биликләрини тамамилә јохласын, ејни заманда, бу биликләрин әлагәләндирилмәси вә системләшдирилмәсинә нәзарәт етсин.

Јохлама заманы шакирдин нәзәри мә'луматы—тә'риф, гајда вә саирәни нечә билмәси, еләчә дә онлары практики олараг тәтбиг етмәји бачарыб-бачармадыгы ашкар едилмәлидир. Онун нәјә гадир олдуғу, һәм дә нәји өјрәндији мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Карточкаларда јазылан суалларын мигдары мөвзунун һәчми вә чәтин анлашылмасы илә әлагәләндирилмәлидир. Буна көрә дә бә'зи карточкаларда ики, бә'зиләриндә үч, бә'зән дә дөрд суал јазыла биләр. Шакирд зачот заманы чәтин суалларын өһдәсиндән кәлә билмирсә, белә һалларда она, билик сәвијјәсинә ујғун олан, ејни заманда, инкишафына көмәк едән, нисбәтән асан суаллар верилмәлидир.

Шакирддән әтрафлы чаваб вермәји тәләб едән суаллар (мәсәлән, ајры-ајры фактлары, мә'луматы вә саир садаламаг тәләб олунурса) јарым суаллара бөлүнә биләр. Белә һалларда, ајрылыгда көтүрүлмүш һәр бир мөвзунун һәчм вә маһијјәтиндән чох шеј асылыдыр.

Дәрс заманы нәзәрдән кечирилән мәсәләләр зачот заманы, нисбәтән дәјишдирилмиш шәкилдә гојулмалы, бу заман мәшғәләләрә нормал давам едән шакирдләр хүсусилә фәргләндирилмәлидир.

Ашағыда X синфин әдәбијјат фәннинә даир ики мөвзудан зачот карточкаларынын тәртибинә аид нүмунәләр веририк:

I

1. Ч. Чаббарлынын Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси кими әдәбијјатымыза кәтирдији јениликләр нәдән ибарәтдир?

2. Драматургун јарадычылығы нә үчүн мәрһәләләрә ајрылыр?. Һәр бир мәрһәләни сәчијјәләндирән чәһәтләр һансылардыр?

3. «Алмаз» пјесинин мөвзусу вә идејасы. Сурәтләри групплашдырмагла, мәнфи вә мүсбәт чәһәтләрә ајырын. Бу групларын мүбаризәсиндә һансы чәһәтләр даһа габарыг нәзәрә чарпыр? Конфликт нәдир?

II

1. «Алмаз» пјеси јарандығы дөврлә нечә сәсләширди? Бу мөвзуда јазылмыш даһа һансы әсәрләрин һаггында данышабиләрсиниз?

Scanned with ACE Scanner

2. Әсәр нечә пәрдә вә шәкилдән ибарәтдир? Алмаз вә Һә[illegible] Әһмәд сурәтләринин гаршылыглы мунасибәт графикини чә[illegible] Нә үчүн Алмазы өз шәхсијјәти аз марагландырыр? Онун сә[illegible]ви нәдә иди?

3. Академик М. Арифин бу әсәр һаггында рә'ји нечәдир? Ситат кәтир.

III

1. Азәрбајҹан совет поезијасынын инкишафында С. Рүстәмин хидмәтләрини данышын.

2. Шаирин «Јени һәјат башлајыркән үзүмүзә күлмәјә, Кечдим артыг күлә-күлә мән әләмдән нәш'әјә» мисраларыны өз сөзләринлә изаһ ет. Нә үчүн она сијаси лирикаһын көркәмли нүмајәндәси дејирик?

3. Шаирин әсәрләриндә «һәгигәт», «халг», «фәдакарлыг», «гәһрәманлыг» кими сөзләрин хүсуси пафосла ишләнмәсинин сәбәби нәдир? Сијаси лирика нә демәкдир?

IV

1. С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» әсәринин шәрти олараг дөрд һиссәјә ајрылмасы илә разылашырсынызмы? Истәр мүсбәт, истәрсә мәнфи чаваб вериләчәји тәгдирдә, сәбәбини изаһ ет. Әсәрдәки епик-лирик лөвһәләрин вәһдәтини ајдынлашдырын.

2. Мүһарибә мөвзусунда јазылмыш һансы әсәрләри таныјырсыныз. Онлардан сәни даһа чох тә'мин едән әсәр һаггында даныш.

3. «Тәбризим» ше'риндә һансы бәдии васитәләрдән истифадә едилмишдир? Шаирин Ҹәнуб ше'рләриндән даһа һансыларынын адыны чәкә биләрсән? Бирини әзбәр де! Вә саир.

Зачотларын гәбулу графики вә зачот бөлмәләринә дахил олан сualларын сијаһысы, мөвзуја даир суал вә тапшырыглар, әдәбијјат сијаһысы әввәлчәдән шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Зачот көтүрүлән синиф отаглары мүвафиг аваданлыгларла тәчһиз едилмәлидир. Бурада дәрслик комплектләри, әлавә әдәбијјат вә фәннин хүсусијјәтинә ујғун олараг схем, табло, чәдвәл вә саир әјани вәсаит олмалыдыр. Әдәбијјат фәнниндән зачот верән шакирдләрин мәтндән истифадә етмәләри үчүн бәдии әдәбијјата даир әсәрләр дә һәмин фәнн кабинәсиндә сахланмалыдыр. Әкәр шакирд она верилән суаллара чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирсә, ја да буну тамамилә бачармырса, белә һалларда мүәллим она имкан верир ки, әлагәдар мәтнләри вәрәгләсин, өјрәндикләрини јадына салсын, еләчә дә лазыми тапшырыглары јеринә јетирсин. Белә һалларда зачот гәбулу фәрди мәсләһәт характери дашыјыр.

Зачот системинин тәтбиг едилмәси тәдрис просесиндә башга дәјишикликләрин дә јаранмасына сәбәб олмушдур. Һәр бир дәрсдә мәчбури гајдада әмәл олунан сорғунун арадан галдырылмасы, өјрәдилән материалын һәчми е'тибары илә артырылмасына шәраит јаратмышдыр. Инди гырх беш дәгиғәнин һамысыны јени мөвзунун әһатәли вә мүкәммәл өјрәнилмәсинә сәрф етмәк мүмкүндүр.

Ахшам мәктәбинин мүәллими, өзүнүн пешә ихтисасыны артырмаг гајғысына галмалы, нәзәри вә методик әдәбијјаты дәриндән өјрәнмәли, ахшам мәктәбинин хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла, әдәбијјатын тәдрисини јүксәк сәвијјәјә галдырмаг үчүн даим сә'ј көстәрмәлидир.

Истеһсалатчы кәнчләрин вә јашлыларын әхлаги-сијаси вә естетик тәрбијәсинин мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси, мүәллимин ишиндән, онун өз пешәсинә вурғунлуғундан вә сәнәткарлығындан чох асылыдыр.

Scanned with ACE Scanner

ФҮЗУЛИ ИРСИНИН ТӘДРИСИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Бәхтијар МӘММӘДЗАДӘ

С. М. Киров адына Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли АДУ-нун мүәллими

Фүзули Азәрбајчан, еләчә дә дүнја мәдәнијјәти тарихинә бөјүк шәхсијјәт кими дахил олмушдур. Буна көрә дә шаирин һәјат вә јарадычылығыны өјрәнмәк бөјүк усталыг вә һәссаслыг, јахшы һазырлыг вә тәчрүбә тәләб едир.

Мә'лумдур ки, әдәбијјат курсу үзрә Фүзули ирсинин тәдриси VIII синифдә апарылыр. Програмда бунун үчүн ајрылмыш саатларын мигдары да аз дејилдир. Әсас вәзифә исә һәмин саатларын һәр бириндән максимум дәрәчәдә сәмәрәли истифадә етмәкдир. Орта мәктәб шакирдләриндә классик әдәбијјатымыз һаггында мә'лумат вә биликләрин әсас ағырлыг мәркәзләриндән бири Фүзулидир. Дикәр тәрәфдән, Фүзули јарадычылығынын тәдриси просесиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән, хүсусилә классик әдәбијјатла бағлы олан бир сыра анлајышлар системә салынмалы, дәринләшдирилмәлидир. Фүзулинин тәдрисиндә бу истигамәт дә педагожи чәһәтдән вачибдир. Гәзәл, гит'ә бир жанр кими өјрәдилмәли, бејт, рәдиф, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри, әруз вәзни, онун хүсусијјәтләри вә с. шүурлу сурәтдә мәнимсәдилмәлидир. Фүзули ирсинин шакирдләрә өјрәдилмәсиндә әдәбијјат нәзәријјәси һәмишә диггәт мәркәзиндә сахланмалы, бу ишә гајғы вә дәгигликлә јанашылмалыдыр. Әлбәттә, бу зәнкинлији там әһатә етмәк имканымыздан кәнардыр, лакин мәсәләнин бә'зи чәһәтләринә тохунмағы зәрури һесаб едирик.

VIII синифдә гит'әнин бир жанр кими изаһына Фүзули јарадычылығынын тәдриси просесиндә диггәт јетирилмәлидир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, VIII синиф шакирдләри чох вахт гит'ә вә онун хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкирләр. Онлар «гит'ә» сөзүнүн лүғәти мә'насыны дејир, «Падишаһи-мүлк...» әсәрини мисал көстәририләр. Чох заман шаирин гәзәлә мүнасибәтини билдирән мәшһур ше'ринин өз жанрына көрә гит'ә олдуғуну билмирләр. Һалбуки шакирдләрин чоху ше'ри дәрсликдә верилмәјән бејтләр дә дахил олмагла әзбәр билир.

Шаирин јарадычылығындан данышаркән мүәллим дәрсликдә верилмәјән ики бејти дә тәһлилә чәлб едир. 2-чи бејтин изаһында мүәллим көстәрир ки, шаирин фикринчә кичик һәчмли гәзәли јазмаг о гәдәр дә асан дејилдир, буну билмәјәнләр, гәбул етмәјәнләр исә заман вә онун тәләбләрини дуја билмәзләр. Мүәллим һәмин фикри ајдынлашдырыр вә әсасландырыр вә гејд едир ки, XVI әсрдә шәхсијјәт азадлығы, мә'нәви азадлыг идеалларынын тәрәннүмү лирик донда верилирди, ән әлверишли вә анлашыглы, сәмәрәли форма исә гәзәл иди. Заманы дујдуғундандыр ки, шаир гәзәли инкар едәнләри «әһли-ирфан» олмајанлар сајыр.

5-чи бејт исә шаирин өз көнлүнә мүрачиәтлә бүтүн формалардан мәһз нијә гәзәли сечмәјин сәбәбләриндән бирини, һәм дә вачиблисини—күтләвилији ајдынлашдырыр. Әслиндә һаггында данышылан 5-чи бејт әввәлки бејтин будаг чүмләсидир. Мүәллим бу бејтин тәһлилиндә көстәрир ки, шаир башга формалардан она көрә гәзәлә үстүнлүк верир ки, гәзәл һәр мәчлисин бәзәјидир, бу исә әсил күтләвиликдир, ағыллы адамларын ишидир.

2-чи вә 5-чи бејтләри тәһлил етмәк ики чәһәтдән фајдалыдыр. Биринчиси, шакирд әјани олараг шүурлу шәкилдә фикрин ше'рдә ифадәсини «көрүр», башга сөзлә, билији бирбаша—әсәрин өзүндән алыр, шаирин гәзәлә мүнасибәтини әсаслы өјрәнә билир. Икинчиси, белә билик даһа мөһкәм олур, шакирддә әсаслы-сүбутлу данышa билмәк бачарығыны күчләндирмәјә имкан јарадыр. Һәмин ики бејт дәрсликдә верилмир. Одур ки, дәрсин сонунда онлары шакирдләрин әдәбијјат дәфтәринә гејд етдирмәк јахшыдыр.

Гит'әнин жанр хүсусијјәтләринин изаһына мүәллим сөзүн өзүндән башлајыр. Гит'ә сөзүнүн лүғәти мә'насы парча, һиссә демәкдир. Бу сөз чоғрафијада, әдәбијјатда ишләдилир. Әдәбијјатда ше'р парчасы гит'ә адланыр. Гит'ә мәтн ичәрисиндә дә верилә биләр. «Гәзәлдир...» гит'әси шаирин диванынын мүгәд-

димәсиндә верилмишдир, мәтн ичәрисиндәдир. Лакин бунларла мәһдудлашмаг олмаз. Һәчм вә гафијә системи дә анлашыллы, әјани шәкилдә, мүшаһидә вә мүгајисә әсасында ајдынлашдырылмалы. шакирдә чатдырылмалыдыр. Шакирд өјрәнмәлидир ки, башга ше'р нөвләриндән (мәсәлән, гәзәлдән) фәргли оларат гит'ә даһа чох сәрбәстлијә маликдир. Онун һәчми сәрбәст (2 бејт вә даһа чох) олдуғу кими, гафијә системи дә мүхтәлиф ола биләр. Бунларын ајдынлашдырылмасы үчүн әјани вәсаитдән истифадә етмәк лазымдыр. 2 бејтлик бир гит'ә сечилир. Ашағыдакы гит'әдән истифадә етмәк мәгсәдәујғундур:

Мүддән ејләр мәнә тәглид нәзмү нәсрдә,
Лејк намәрбут әлфазү мүкәддәр заты вар.
Пәһләванлар бадпалар сәкридәндә һәр јана,
Тифл һәм чөвлан едәр, әмма ағачдан аты вар.

Ики вәсаит һазырланыр. Бириндә јухарыдакы гит'ә вә «Гәзәлдир...» ше'ри, дикәриндә исә «Падишаһи мүлк...» гит'әси јазылыр. Гафијә олан сөзләр фәргләндирилир (башга рәнклә јазылыр). Һәр ики вәсаит үзрә иш апарылыр. Мүәллим һәр үч әсәрин гит'ә олдуғуну сөјләјир. Шакирдләрә һәчм үзрә мүгајисә апармаг тәклиф едилир.

Шакирдләр бејтләрин сајынын мүхтәлиф олдуғуну, биринин 2 бејт, дикәринин 6 бејт (дәрслик үзрә исә 4 бејт), «Падишаһи мүлк...» әсәринин исә 9 бејт олдуғуну сөјләјирләр.

Сонра синфә һәр бир гит'әдә гафијәләри мүәјјәнләшдирмәк тәклиф едилир. 1-чи нүмунәдә гафијә гурулушу ба, ва, шәклиндәдир; икинчидә аа, бб, вв... кимидир, «Падшаһи-мүлк...» гит'әсиндә исә биринчидәки кими ба, ва, га... гурулмушдур. Шакирдләр үчүн бу гурулушу ше'рин габағында әјани вәсаитдә гејд етмәк дә олар. Әлбәттә, бу, синфин сәвијјәси илә бағлы мәсәләдир.

Мүәллим шакирдләрин мүшаһидәләрини јекунлашдырыб тамлашдырыр вә көстәрир ки, һәчм вә гафијә сәрбәстлији гит'ә үчүн сәчијјәвидир, гит'әдә гафијә гурулушу мәснәви (аа, бб, вв...), мәтлә'си олмајан гәзәл (ба, ва, га...) вә с. кими ола биләр. Әлавә етмәк олар ки, ән чох ишләнән мәтлә'сиз гәзәл кими гафијәләнән гит'әдир. Фүзулинин азәрбајчанча диванында верилмиш 42 гит'әнин һамысында гафијә беләдир. «Падишаһи-мүлк...» гит'әсинин жанры үзрә апарылан иш шакирдин там вә долғун өјрәнмәсинә имкан јарадыр. Бу, бир дә она көрә вачиб сајылмалыдыр ки, бир жанр кими гит'әнин ајры-

ча тәдриси әдәбијјат курсунда анчаг Фүзулидәдир. Јеканә имкандан мүтләг истифадә едилмәлидир.

Фүзули ирсинин тәдрисиндә сәнәткарлыг мәсәләләринә чидди јанашылмасы олдугча зәруридир. Шакирдә әсәрин идеја-мәзмуну илә бәрабәр, ејни дәрәчәдә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри дә өјрәдилмәлидир ки, о, сәнәт әсәрини бәдии, там һалында дәрк едиб гијмәтләндирмәјә габил вәтәндаш кими формалашсын, сәрбәст мүталиәси заманы әсәрләрә јанашмасы долғун олсун, инчәликләри дујан јүксәк зөвглү охучу кими јетишсин. Бу чәһәтдән Фүзули ирсинин тәдриси просесиндә түкәнмәз имканлар вардыр.

Фүзулинин јарадычылығыны кечәркән сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә ајрыча саат верилмәси бу бахымдан фајдалыдыр, нәтичәси дә јахшы олур.

Кениш истифадә олунан, диггәт јетирилән әсәрләрдән бири дә:

Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,
Дәрд чох, һәмдәрд јох, душмән гәви, тале зәбун,— мәтлә'ли гәзәлдир.

Бу гәзәлдән Фүзули дүнјакөрүшү вә сәнәткарлығына һәср едилмиш бир сыра тәдгигат әсәрләриндә, һәм дә орта мәктәб дәрслијиндә данышылыр, она мүхтәлиф бахымдан јанашылыр. Гәзәл, һәр шејдән әввәл, идеја вә формача долғундур вә бундан тәдрис просесиндә истифадә едилмәлидир. Шаирин дөврүнә тәнгиди мүнасибәти вә заманын чатышмазлыгларындан шикајәти, бәшәри кәдәринин ифадәси гәзәлин идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирир.

Бу гәзәл сәнәткарлыг мәсәләләринин изаһы үчүн көзәл бәдии материалдыр. Шакирдләрдә форма илә мәзмунун мүрәккәб гаршылыглы әлагәләри һаггында әсаслы вә елми тәсәввүр ојатмаг үчүн бу гәдәр күчлү әјанилик имканы олан икинчи әсәр тапмаг чәтиндир. Бу имкан истәр VIII синифдә Фүзули јарадычылығынын өјрәдилмәсиндә, истәрсә дә нәзәријјәдән кечилән дәрс саатында, һабелә факултатив мәшғәләләрдә әдәбијјат дәрнәкләриндә реаллашдырыла биләр.

Гәзәлин форма вә бәдии хүсусијјәтләриндән данышыларкән фикирләрин дәрин, ифадәләрин конкрет, образларын ајдын олмасы, бәдии мәнтиг бејтләр әсасында изаһ едилир, бәнзәтмәләр ајдынлашдырылыр.

Мараглы чәһәтләрдән бири дә будур ки, гәзәлдәки сәнәткарлығын изаһында илк бејтдәки чүмлә гысалығыны хүсуси

Scanned with ACE Scanner

шәкилдә нәзәрә чатдырырлар. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бир һәм биринчи бејтдә 7 чүмлә, һөкм олмасыны лаконизм нүмунәси сајмаг, јүксәк сәнәткарлығы анчаг бунда көрмәк вә дејиләнләрлә мәһдудлашмаг сәмәрәли нәтичә вермир. Доғрудур, биринчи бејтдә 7 чүмлә ишләдилиб, һәр бири гыса вә ајдындыр. Һәр бири һөкм характерлидир. Бурада тәрәддүд үчүн јер галмыр. 2 сөздән ибарәт олан бу чүмләләр о гәдәр гәтијјәт ифадә едир ки, онлардакы фикрин гәти һәгигәт олдуғуна о дәрәчә инанырсан, онларын чазибәсинә дүшүрсән. Һәгигәти бу гәдәр дүзкүн вә гәти демәк сәнәткарлығына һејрәт едирсән. Лаконизм, ифадә тәрзиндәки инандырма изаһ едилир. Лакин бурада дајанмаг олмаз. Чүнки биринчи бејтин структуру һәлә әсл мә'нада бөјүк сәнәтин башланғычыдыр вә давам етдирилмәлидир ки, гәзәлдәки сәнәткарлыг бәдии там һалында үзә чыхсын. Ахы, бу әсәрдә лаконизм тәкчә биринчи бејтлә мәһдудлашмыр, бејтдәки чүмләләрин сајы исә лаконизм үчүн һәлледичи көстәричи дејилдир вә формал изаһ кими көрүнүр. Тәбиидир ки, бә'зән шакирдләрдә сәтһи тәсәввүр јараныр, «Галан бејтләрдә лаконизм вардырмы?» суалынын верилмәси илә дә нәтичәләнир.

Форма вә мәзмун вәһдәтини, форманын мәзмуна ујарлығынын инчәликләрини изаһ етмәк үчүн гәзәлин өзүнәмәхсус аләминә нүфуз етмәк, онун сәнәт нүмунәси кими тәкраролунмазлығыны дујмаг лазымдыр. Бу аләмә дахил олмаг үчүн сәнәткарлығы тәкчә гыса чүмләләрдә, бир бејтдәки чүмләләрин чохлуғунда ахтармагдан узаглашараг, гәзәлдә чүмлә тәркибинин бејтләр үзрә нечә дәјишмәсинә диггәт јетирәк.

Бејт	Чүмлә
1. **Дуст бипәрва, фәләк бирәһм, дөвран бисүкун,**	3
Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, тале зәбун.	4
2. **Сајеји-үммид зајил, афитаби-шөвг кәрм,**	2
Рүтбеји-идбар али, пајеји-тәдбир дун.	2
3. **Әгл дун-һиммәт, сәдаји-тә'нә јер-јердән бүләнд,**	2
Бәхт кәмшәфгәт, бәлаји-ешг күн-күндән фүзун.	
4. **Мән ғәриби-мүлкү раһи-вәсл пүр тәшвишү мәкр,**	2
Мән һәрифи-садәлөвһү дәһр пүр нәгшү фүсун.	2

5. **һәр сәһигәд чилвәси бир сејли-туфани-бәла,**	1
һәр һилаләбру бир сәрхәти-мәшги-чүнун.	1
...9. **Тәфригә һасил, тәриги-мулки-чәм'ијјәт мәхуф,**	2
Аһ, билмән нејләјим, јох, бир мүвафиг рәһнүмун.	2
10. **Чөһреји-зәрдин Фүзулинин тутубдур әшки-ал,**	1
Көр она нә рәнкләр чәкмиш сипеһри-ниликун.	1

Һәр бејт мүрәккәб чүмлә олдуғундан онларын тәркиб һиссәләри ајрылыгда көтүрүлмүшдүр. V (-вә) бағлајычысы ајрыча сөз кими һесабланмамышдыр. Мараглы мәнзәрә илә гаршылашырыг: биринчи бејтдә 7 чүмлә вар вә һәр бири 2 сөздән ибарәтдир; икинчи бејтдә исә 4 чүмләнин һәр бири 3 сөздән тәшкил олунуб... сон бејтдә исә чәмиси 2 чүмлә вардыр вә бири 6, дикәри 7 сөзлүдүр.

Көрүндүјү кими, гәзәлдәки бејтләрдә чүмләләрин сајы азалыр, тәркиби исә кенишләнир. Гәзәлдә чүмлә тәркибинин инкишафы тәдричән мүхтәсәрдән кенишә доғрудур. Буна сәбәб нәдир? Бу, лаконизмин зәифләмәсидирми? Синфә верилән суаллар әслиндә там чаваб мәгсәди күдмәмәлидир. Бу, даһа чох диггәти чәмләшдирмәјә, мотив јаратмаға хидмәт едир. Мүәллим изаһ едир ки, бу просес лаконизмин зәифләдијини көстәрмир, өзү дә тәсадүфи сајыла билмәз. Бу просес форманын мәзмуна ујарлығынын ән инчә ифадәсидир, ән тутарлы сүбутудур.

Мүәллиф өз бәшәри кәдәрини ифадә едир. Дәрдли адам, ади чәтинликләри шиширдиб һај-күј гопаран јох, халгын талејини дүшүнән, бәшәрин дүнја дәрдини үрәјинә һопдуран, «Мәнәм ки гафиләсалари—каривани—ғәмәм» —демәјә һаггы вә гүдрәти олан бир лирик гәһрәман дәрдин ағырлығыны чәкәр, нәфәси кәсилсә дә! Гырыг-гырыг, бөјүк һәјәчанла нәфәс алан бу гәһрәманын ағзындан чүмләләри дә мәрми кими гопар: гыса, далбадал, сәнәт һәмдәми илә бөлүшдүкчә гырыг-гырыг дејилән, изаһсыз верилән фикирләр дә өтүб кечәр, чүмләләрдәки гысалыг да јохалмаға башлар. Ахы, түғјан едән бәшәри кәдәри бир вулкан кими пүскүрдүкчә үрәк дә сакитләшәр, јүнкүлләшәр. Бөјүк мәсәләләри дујуб јашадығы, гәлбиндә јашатдығы вә ән башлычасы исә, гүдрәтини көстәрдији үчүн лирик гәһрәман тәсәлли тапар. Наһаг јерә демирләр ки, дәрд үрәји дешәр, бөлүшәндә исә инсан да аз-чох сакитләшәр.

Scanned with ACE Scanner

Психоложи чәһәтдән инсана хас олан бу тәбии кејфијјәт «Дуст бинәрва...» гәзәлиндә чүмләләрин сајы вә тәркибинин инкишаф мејлини—поетик синтаксиси мүәјјәнләшдирир. Бу исә гәзәлин өзүнәмәхсус тәбии көзәллијидир. Фүзули—«гәлб шаири» олан дәһи сәнәткар инсан гәлбинин бу хүсусијјәтиндән мәһарәтлә истифадә етмишдир, психоложи һалын өзүнүн дә ифадәсинә поезијанын е'чазкар гүдрәти илә јарадылмасына наил олмушдур. Бу, долғун форманын камиллијидир.

ҺӨРМӘТЛИ РЕДАКСИЈА

Орта мәктәбин IX синфиндә әдәбијјат дәрслијиндә Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығыны тәдрис едәркән Сары Ашығын да ады чәкилир. Мә'лумдур ки, Сары Ашығын «Јахшы-Јаман» дастаны олмушдур. Лакин бу һагда һеч бир мә'луматымыз јохдур. Хаһиш едирик ки, Сары Ашыг вә онун «Јахшы-Јаман» дастаны барәдә мә'лумат верәсиниз.

Назим ВӘЛИЈЕВ

Товуз рајонундакы Бајрамлы кәнд орта мәктәбинин әдәбијјат мүәллими.

Ариф НИЈАЗОВ

Газах рајонундакы Дүз Гышлаг кәндиндәки орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

САРЫ АШЫГ ВӘ «ЈАХШЫ-ЈАМАН» ДАСТАНЫ

Сон ахтарышлар вә тәдгигатлар ајдынлашдырыр ки, «Јахшы-Јаман» дастаны Ләлә адлы бајаты ашығынын һәјат мачәралары вә өз бајатылары әсасында јарадылмышдыр.

Бәлкә дә, Сары Ашыг чох еркән «Ләлә әфсанәси» вә Ләләнин өзүнә мәхсус бајатылары илә таныш ола билмиш вә онлары дастан шәклинә салмышдыр. Лакин бу бир һәгигәтдир ки, халг һафизәсиндә бу әфсанә илә Сары Ашығын һәјаты чулғашмыш, онун һәјат вә јарадычылығыны ајдынлашдырмагда бир долашыглыг әмәлә кәтирмишдир.

«Јахшы-Јаман» дастанынын гәһрәманы Заман вә Јахшынын јеканә өвладлары олан Ләлә дашдан јаранмышдыр. Заман сонралар Јахшыны дашдан јаранмыш Ләләјә гысганараг Јаман адыны газаныр.

Јахшынын өзүндән башга Күнәш вә Лига адлы ики бачысы да вардыр. Әлбәттә, бунлар да өзү өзлүјүндә әсатири көрүшләрлә әлагәдардыр. Үмумијјәтлә, «Јахшы-Јаман» дастаны әсатири көрүшләрлә зәнкиндир.

Чәбрајыл рајонундакы Әһмәдаллар кәндиндә Ләләнин адыны дашыјан гочдаш фигурлу бир гәбир вардыр. Јерли чамаата көрә Ләлә

Scanned with ACE Scanner

өз тәбиәтини јахшылығындакы Аргалы күнбәзиндә јашамыш, јаз-јај ајларында исә «Ләлә дағы», «Ләлә јајлағы» адланан јердә чардаг гуруб доланмышдыр.

Илјас Мушегјан ермәни әлифбасы илә јазыб 1721-чи илдә битирдији әлјазмасында башга шаир вә ашыглар сырасында Ләләнин дә адыны чәкир. Гочаман ел сәнәткары Ашыг Шәмшир дә бир тәчнисиндә Ләләнин тарихи шәхсијјәт олдуғуна вә онларын арасындакы мә'нәви истәјә, үлви мәһәббәтә ишарә едир:

Гышда дағлар һәсрәт чәкир а јаза,
Нәркизи гошады, лалә тәк ачды.
Салды ешг әлиндән сәрин ајазә,
Јахшыја дәрдини Ләлә тәк ачды.

Ләләнин өзүнүн орижинал бајатылары да онун бир бајаты јарадычысы олдуғуну сөјләмәјә һагг верир. Чочуг Мәрчанлыдан топладығымыз бир бајатыда дејилир:

Аргалы һарај, Бабы һарај,
Ләлә һарај.
Јорулдум јолда галдым,
Бир јорға јабы һарај!

Демәли, Јахшы, һәр шејдән әввәл, Ләләнин мә'нәви анасынын адыдыр. Башгалары өз севкилисини Зүлејхаја, Лејлијә, Ширинә, Әслијә бәнзәтдији кими, Сары Ашыг да өз севкилисини Ләләнин мә'нәви анасы Јахшыја, онун ешгинә гаршы чыхан гызын гардашыны Јамана охшатмыш, өзүнү Ләлә кими һагг ашығы адландырараг адлары гошалашдырмыш вә бунунла бир чох тәдгигатчылары чаш-баш салмышдыр. Буна көрә дә әсил һәгигәт түлә бүрүнмүш, олдуғу кими көрүнмәмишдир. Сары Ашығын чәкдији адлар мә'чазы, јә'ни икинчи адлардыр.

Беләликлә, Сары Ашыг Ләләни кәнчлијиндә, илк заманлар садәчә олараг, јамсыламышдыр. «Ләлә јајлағы» олдуғу кими «Ашыг јајлағы» да вардыр: «Ләлә чардағы» кими «Ашыг чардағы» да мәшһурдур. Ләлә кими о да һагг ашығыдыр.

Көрүнүр ки, Ләләнин һәјат мачәралары Сары Ашыгда силинмәз изләр бурахмыш вә өмрүнүн сонуна гәдәр о, бу тә'сирдән јаха гуртара билмәмишдир.

Сары Ашыг исте'дадлы сәнәткар олмушдур. Ләләдән фәргли олараг онун шәхсијјәти, севкиси, һәјата мүнасибәти реалдыр.

Сары Ашығы «Јахшы-Јаман» дастанындан, орадакы мүчәррәд вә мө'чүзәли һадисәләрдән, әһвалатлардан, әсатир вә әфсанәләрдән кәнар етсәк, узаглашдырсаг, онун бүллур кими саф јарадычылыг чешмәсинин көзүнү ачмыш оларыг. Јалныз бу заман Сары Ашығын битиб түкәнмәјән сөз хәзинәси илә һәртәрәфли таныш олмаг вә елми нәтичәләр көрмәк мүмкүндүр.

Биринчи нөвбәдә Сары Ашығын һәјаты, сонра јарадычылыг јолу ајдынлашдырылмалы вә нәһајәт, әдәби ирси өјрәнилмәлидир. Сары Ашығын әдәби ирси ашағыдакы шәкилдә тәснифләшдирилмәлидир: бајатылары, чинаслы бајатылары, бағлама бајатылары вә бајатылы-дастан јарадычылығы. Сары Ашығын бағлама бајатылары вә дастан јарадычылығы һеч өјрәнилмәмишдир.

Сары Ашығын бајатылары онун сәләфи һесаб етдијимиз Ләләнин бајатыларындан чох камилдир. «Јахшы-Јаман» дастанындакы бајатыларла «Ашыг вә Јахшы»[1] дастанындакы бајатылары мүгајисә етдикдә ачыгча көрүрүк ки, Ашығын бајатылары бәдии чәһәтдән чох мүкәммәл вә күчлүдүр, јүксәк мә'наја вә мәзмуна маликдир.

Бајатылы дастанларымыздан истәр «Арзу-Гәмбәр», истәрсә дә «Јахшы-Јаман» чох гәдим е'тигад вә дүнјакөрүшләрлә бағлыдыр. Һәр ики дастанын гәһрәманы Гәмбәр вә Ләлә дашла әлагәдардыр. Ләлә дашдан јаранмышдыр. Гәмбәрин дә адынын мә'насы Бакы диалектинә көрә даш демәкдир.

Дастанда Арзунун вә Јахшынын биринчи тәрәфә кечмәсинин өзү дә мадәршаһлыгла бағлы әламәтләрдир. Ачыгча көрүнүр ки, үчүнчү бајатылы дастанда орта әсрләрин дастан јарадычылығы ән'әнәләринә ујғун олараг ашигин ады мә'шугдан габаға кечир. «Ашыг вә Јахшы» шәклиндә ифадә олунур вә јазылыр. Дастанларын заһири әламәтләри онларын дөврләрини, гурулушларыны, һәтта мәһәббәт вә ја гәһрәманлыг дастаны олмаларыны да мүәјјәнләшдирмәјә көмәк едир.

Индијә гәдәр бајатылы дастанларымыз топланыб нәшр олунмадығы кими, онун тәдгиги илә дә мәшғул олунмамышдыр. Она көрә дә бајатылы—дастанларын јаранма јоллары, мејдана кәлдикләри дөврләр, һәтта, бу дастанларын јарадычылары мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Дастаншүнаслар Дәдә Горгуд дастанларынын јарандығы дөврлә гошмалы—дастанларын јарандыглары дөвр арасында, јә'ни XI—XII әсрләрлә XV—XVI әсрләр арасында бошлуг көрүрләр. Әкәр һәмин дөврләрдә јаранан фолклор нүмунәләри топланса, бајатылы һекајәт вә дастанлар тәдгиг олунса, бу бошлуг көрүнмәз.

Чох мараглыдыр ки, истәр «Арзу-Гәмбәр»дәки, истәрсә дә «Јахшы-Јаман»дакы бајатылар индијә гәдәр үмуми бајаты хәзинәмизә гарышмамыш, бу бајатыларын һәр бири өз јурдуна, дастанлардакы мүәјјән әһвалата бағлы шәкилдә өз орижиналлыгларыны сахламышлар.

Јухарыда дејиләнләрдән бу нәтичәјә кәлмәк олур ки, Сары Ашығын фитри исте'дады вә јаратдығы көзәл бајатылар, онун өзүндән әввәл вә сонра бајаты јарадычылығы илә мәшғул олан сәнәткарларын чохунун адыны унутдурмуш вә ја мәшһурлашмаға гојмамышдир. Бајаты јарадычылығы зирвәсини Сары Ашыг фәтһ етмишдир.

«Јахшы-Јаман» дастаныны илк дәфә олараг охучулара тәгдим едирик.

Сәдиик ПАШАЈЕВ,
филоложи елмләр намизәди.

---

[1] «Ашыг вә Јахшы» дастаны, топлајаны Әһлиман Ахундов, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт», 8 март 1974, № 10.

JАХШЫ-JАМАН

(БАJАТЫЛЫ—ДАСТАН)

Бир киши узаг сәфәрә кедирмиш. О, хејли јол кедәндән сонра кечәләмәк үчүн бир кәндә дөнүр. Гоча танымадығы бир гапыны дөјүр. Ев саһиби олан әрлә арвад ону сәмими гаршылајыр. Атына вә өзүнә јер верирләр. Гонаг көрүр ки, бу көзәл инсанларын өвлады јохдур. Гонаг јола дүшүб кедәркән дејир:

— Заман гардаш, Јахшы бачы, јарадандан бирчә истәјим вар, сизә бир өвлад версин. Сиз ки, белә аличәнаб, хошхасијјәт инсансыныз.

..Арадан бир ил кечир. Хәбәр кәлир ки, гонаг гајыдыб кери. Јахшы дејир:

— Ај Заман, гонаг биздән ушаг сорушачаг. Көрәчәк јохдур, гәмкин олачаг. Дејирәм, бир үркәнчәк дүзәлдим, дивәк дашыны ушаг кими бәләјиб ора гојум. Сорушанда көстәриб дејәк:

— Ушағымыз олду. Гонағымыз мә'јус олмасын.

Белә дә едирләр. Гонаг үркәнчәји көрүб севинир. О, ирәли јериjир ки, ушағын үркәнчәјинә бир һәдијјә гојсун, ушаг ағлајыр. Әрлә арвад бу ишә сирр галырлар.

Јахшы бөјүк мәһәббәтлә ушағы бөјүдүр. Тәк олдуғу үчүн ушағын адыны Ләлә гојурлар.

Вахт кәлир Ләлә бөјүјүр һәдди-булуға чатмыш бир оғлан олур. Лакин Ләлә бир ан белә Јахшыдан ајрылмыр. Јахшы һара кетсә, онунла кедир. Заман бу гејри-ади јаранмыш оғлан ушағындан шүбһәләнир. Јахшыны она гысганыр.

Јахшынын өзүндән башга ики бачысы вармыш: Күнәш вә Лига. Бир күн үч бачы чајда палтар јујурмуш. Ләлә дә онларын јанында имиш. Күнәш дејир:

— Ај Ләлә, һагг ашығысан, де көрәк биз бачылардан һансымыз даһа көзәлик!

Ләлә бу мүнасибәтлә бир бајаты дејир:

Евләри күн ашанда,
Халлары күн нишанда.
А Јахшы, сән дә јахшы,
Сән һанда, Күнәш һанда?

Ләлә көрүр ки, Јахшы бу сөздән бир аз позулду. Икинчи бајатыны дејир:

Әләмин, чалма јери,
Чал јери, чалма јери;
Күнәшин өзү көзәл,
Јахшынын чалма јери.

Лап кичикләри Лига имиш. Лиганын үзүндә халлары вармыш. Олур ки, дејир:

Әләмин, јахшы Лига,
Халлары јахшы Лига.
А Јахшы, сән дә јахшы,
Һамыдан јахшы, Лига.

Заман гысганчлыға дөзә билмир. Белә гәрара кәлир ки, Ләләни өлдүрсүн. Заман начағы (әл балтасыны) көтүрүб чаја кәлир.

Дејирләр: Ләлә һагг ашиги иди, бу иш она әјан олур. Ләлә пис әмәлләринә көрә Заманын адыны Јаман гојубмуш. Јаманын ону өлдүрмәјә кәлдијини Ләлә Јахшыја бир бајаты илә белә хәбәр верир:

Әләмин, далда начағы,
Ләләнин далданачағы.
Бах, а Јахшы, Јаман кәлир,
Тутубду далда начағы.

Ләлә сычрајыб јахынлыгдакы ағача чыхыр, палтарыны сојунуб бир будағын үстүндә отурур. Јаман бахыб көрүр ки, Ләләнин бәдәни көмкөј дашды, дашын үстүндә дә бир дәстә күл битиб. Она тамаша едән Јамана Ләлә дејир:

Әләмин, дашдан мән,
Кирпикдән мән, гашдан мән.
Нә атам вар, нә анам,
Јаранмышам дашдан мән.

Ләлә ағачдан дүшүр вә дејир:

— Сиз сағ, мән саламат, даһа мән кетдим. Јахшы чох јалварыр ки, Ләлә кетмә.

Ләлә көрүр ки, Јахшы әл чәкмәјәчәк дејир:

Әләмин, Јаман мәни,
Һеј инчидир, Јаман мәни.
Баш көтүрүб кетмәсәм,
Өлдүрәчәк Јаман мәни.

Ләлә һалаллашыб кедир. Јахшы ағлаја-ағлаја бир бајаты чәкир:

Дилимдә лајла галды,
Чалмадым лајла галды.
Гәлбимин кизли дәрди,
Чанымда јајла галды.

Scanned with ACE Scanner

Лалә кедир. ајлар кечир. ондан бир хәбәр кәтирән олмур. Бир ахшам Јахшы хашыл биширибмиш. Дејир:

— Ај Заман, пис иш көрдүн, дашдан јаранмышды, һәр нә иди, күкүмүзү онунла овундурурдут. О, јазыг ушагы наһаг говдун.

Заман дејир:

— Арвад, әкәр о, доғрудан да һагг ашыгыса чағыр кәлсин, бу хашылдан јесин.

— Јахшы үч дәфә көкүрү газана вуруб, Ләләни чағырыр. Ләлә кәлиб чыхыр вә дејир:

Әләмин, Итибелдән,
Итмишдим, Итибелдән.
Јахшы чағырды кәлдим,
Кетмишдим, Итибелдән.

Ләлә бир кечә галыб, сәһәр чыхыб кедир. Кедәндә дә Заманын фикрини баша дүшүб Ләлә дејир:

Нечә Заманы көрүм?
Өзү јаманы көрүм.
Нә Јаман мәни көрсүн,
Нә мән јаманы көрүм.

Ләлә кедәндән сонра Заман үзүнү Јахшыја тутуб дејир:

— Бу ола билмәз, Ләләни һарадаса, күндүздән бураларда кизләдибмишсән, јохса, нә олду ки, чағыран кими һазыр олду.

— Бир күн Заманла Јахшыја хәбәр кәтирирләр ки, Ләлә инсан јашамајан јијәсиз бир дүздә өзүнә бир күмә тикиб тәк-тәнһа јашајыр.

Гышын гарлы вахты олур. Заман дејир:

— А Јахшы, дур, Ләләјә гонаг кедәк, әкәр Ләлә һагг ашигисә мәнә говун (јемиш) тапсын.

Разылашыб кәлирләр. Дејирләр, бу Ләләјә габагчадан әјан олур. Ләлә көрүр ки, Јахшы илә Заман кәлир. Габагларына чыхыб көрүшүр, Заман ичәри кирмәјиб дејир:

— Ләлә, бу шәртлә евинә кирәрәм ки, мәнә таг үстүндән јемиш дәриб верәсән.

Ләлә дејир:

Әләмин, кир өјә,
Гонаг кәлдин, кир өјә.
Ләлә говун тапмаса,
Башыны гојар кирөјә.

Заман ичәри кирәндә көрүр ки, тағын бириндән јемиш салланыр, о бири таг исә һәлә чичәкдир. Ләлә үзүнү Јахшыја тутуб дејир:

Ләлә дејәр: таг ајыр,
Сән зүлфүнү таг ајыр.
Ирәли дур, а Јахшы,
Кир бостана таг ајыр.

Ләлә гәһәрләниб бир бајаты да чәкир:

Бу дағлар көмүрдәндир,
Кечән күн өмүрдәнди.
Ләлә бир говун дәрди,
Тағлары дәмирдәнди.

Заман бундан сонра Ләләнин һагг ашығы олдуғуна инаныр. Тутдугу ишләрдән пешман олур вә Ләләдән үзр истәјир. Сонра да дејир:

— Ләлә, кәл кедәк евимизә.

Ләлә разы олмур. Јахшы илә Заман евләринә гајыдырлар. Ләлә тәк галыб гәһәрләнир, бир бајаты чәкир:

Ләлә бир күмә тикди,
Ағзыны күнә тикди.
Ичинин саһиби јох,
Ким билсин кимә тикди.

Ләлә кәсдикләри говунун тохумуну евин далындакы дүз јерә сәпир. Бостан әмәлә кәлир. Бир чобан гојун отарырмыш. Бир гара гојун кәлиб, Ләләнин јемиш тағындан бир јарпаг јејир.

Ләлә дејир:

— Чобан евин јыхылсын, мәни ишә салдын.

Ләлә һәмин күндән еви-ешији бурахыр. Чардағындан ајрыларкән кәдәрләнир, бир бајаты чәкир:

Ләләнин чардағы вар,
Күмүшдән бардағы вар.
Ләлә кедиб кәлмәсә,
Билки јолда јағы вар.

Ләлә о күндән һәмин гојун сүрүсүнә чобан олур. Ләлә чобан һаггы бир илә бирчә бу гара гојуну истәјир. Ләлә кечәләр башыны бу гојуна сөјкәјиб јатыр. Вахт кәлир гојун бир гара гузу доғур. Ләлә гузуну көзәл бәсләјир.

Дејирләр ки, сүрү саһиби олан шаһын ушағы олмурмуш. Бир күн шаһын арвады дејир ки, көнлүм гузу әти истәјир. Һәмин күн Ләлә һараса кедибмиш. Бахырлар ки, Ләләнин гузусундан јемәлиси јохдур. Дејирләр: нә олар, буну јејәк, Ләләјә әвәзиндә дөрд-беш гузу верәрик.

Ләлә гузунун кетмәјини билиб дејир:

— Евиниз јыхылсын. Јенә дә мәни ишә салдыныз.

Ләлә доггуз ај көзләјир. Бир күн хәбәр јајылыр ки, шаһын оғлу олуб. Ләлә шаһын јанына кәлиб дејир:

—Шаһ сағ олсун, ушаг мәнимдир.

Шаһ дејир:

— Ләлә чобан дәли олуб, апарын бојнуну вурун.

Ләлә јаныглы бајаты чәкир:

Scanned with ACE Scanner

Аман, аhы, Ләләнин,
Гибләкаhы Ләләнин.
Ја кеч тутар, тез тутар,
Бир күн аhы Ләләнин.

Дәрдини сөзлә дә дејир:

— Шаh саг олсун, мәним бојнуму hәмишә вурдура биләрсән. Шәртимә гулаг ас, аглына батмаса бојнуму вурдур. Ләлә дејир:

— Шаh, ушагы адама үч дәфә чагыраг, сәнә чаваб версә, ушаг сәниндир, мәнә чаваб версә мәнимдир. Ләлә дејир:

— Мәним оглумун ады Будагдыр.

Шаh дејир:

— Мәним дә оглумун ады Мәhәммәддир.

Шаh үч дәфә чагырыр, ушаг дилләнмир.

Ләлә Будаг дејиб чагыран заман ушаг дилләнир:

— Ја рәббији, Ләлә.

Ушагы Ләләјә верирләр. Ләлә ушагы далына шәлләјиб дејир:

Ләлә ләләләнди,
Көз јашы сәпәләнди:
Ләлә шаh гапысындан,
Будагы шәләләнди.

Ләлә көзүнүн алтындан баханда көрүр ки, шаh она пис нәзәрлә бахыр. Ләлә өз-өзүнә дејир: кәл бу көзәл шаhы баша сал ки, о hагг ашыгыдыр, вахт кәләчәк сән көзәл шаh да онун гәбри үстүнә зијарәтә кәләчәксән:

Ләлә hагг ләләсиди,
Ләлә чан тәләсиди.
Ләләнин гәбри үстә,
Көзәл шаh кәләсиди.

Шаh дејир:

— Ләләјә бах, гәбринә бах, мән бунун гәбринә зијарәтә дә кедәсијәм hәлә.

Ләлә кедиб көрүр ки, күмәси бомбош, нә бир ахтаран вар, нә сорушан вар, гәлби гәмдән гәhәрләнир:

Ләләјәм hәјәним јох,
Ал јашыл кејәним јох.
Јүз ил бир јана кетсәм,
Кәлмәди дејәним јох.

Ләлә јухуда Јахшынын өлдүјүнү көрүр. Сәhәр онун гәбри үстүнә кәлир. Көрүр ки, Јахшынын гәбринә гар јагыб. Ләлә бир бајаты чәкир:

Әләмин, ја гар гар,
Өтәр бүлбүл, ја гар гар.
Јахшынын күл үзүнә,
Утанмазмы, јагар гар.

Ләлә даhа јашамаг истәмир. Бир аз аралыда Ләлә өз гәбрини hазыр көрүр.

Бир күн шаh ова чыхыбмыш. Шаhын гызылгушу әлиндән чыхыб узаглара учур. Шаh кедир, гуш кедир. Ахырда гуш кәлиб бир дашын үстә гонур. Шаh да гушун далынча ора кәлир. Шаhа дејирләр:

— Бу даш hагг ашыгы Ләләнин гәбридир.

Шаh дејир:

— О вахт Ләлә дејәндә мән инанмадым. Догрудан да Ләлә hагг ашыгы имиш.

Белә дејирләр ки, шаh Ләләнин гәбрини зијарәт едир вә сонралар онун гәбри үстүндә бир күнбәз дә тикдирир.

Scanned with ACE Scanner

1975-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

Абдуллајев А. 8-чи синифдә «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бөлмәсинин өјрәдилмәсинә даир . . . 1—3

Абдуллајев Б. Әдәбијјат дәрсләри вә мусиги . . 2—71

Абдуллајев Г. IV синифдә мүхтәлиф ше'рләрин тәдрисиндә шифаһи нитгин инкишаф етдирилмәси . . 3—2

Абдуллајев М. Шакирдләри инша јазыја нечә һазырлајырам . . . . 2—21

Абдуллајев Н. Техники тә'лим васитәләри апарылан орфоепик чалышмалар . . . . . . 3—22

Ағајев Ә. «IV синифдә әдәбијјат дәрсләри» . . 2—86

Ағајев Ә. С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри васитәси илә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси . . . . . 4—55

Алмәммәдов А. Бөјүк сәнәткар . . . . . 2—38

Асланов Б. «Исим» бәһсинин тәдрисиндә синтаксисдән истифадәјә даир . . . . 2—10

Бегдали Г. Бөјүк шаир . . . . 3—100

Гулијев И. Архаик сөзләрин Ағчабәди рајону шивәләри шәраитиндә өјрәдилмәси . . . . . 4—37

Гулијева Р. Әдатларын тәдриси һаггында . . 4—20

Еминов А. Бәдии образ анлајышынын өјрәдилмәси һаггында . . . . 1—69

Еминов А. Елми-фантастик жанрын өјрәдилмәси . 2—79

Еминов А. Елми-фантастик әсәрләрин мүталиәси тәчрүбәсиндән . . . . 4—81

Әбдүлов М. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсиндә Азәрбајчан дили кабинети вә дәрнәјинин ролу . . . . 3—44

Әзизов Р. Н. Хәзринин јарадычылығынын тәдрисиндә әмәк тәрбијәсинин ашыланмасы . . . . . 2—65

Әлијев М. Әдәбијјат дәрсләриндә поетик формаларын өјрәдилмәси . . . . 4—73

Әлијев С. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгил иши . . . . 3—82

Әлијев С. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллығына диггәти артырмалы . . . 2—87

Әлијев С. С. Рәһимовун һәјат вә јарадычылығы һаггында . . . . 3—108

Әфәндизадә Ә. Сualларыныза чаваб веририк . . 2—103

Әфәндизадә Ә. VIII синифдә програм материалларынын нүмунәви планлашдырылмасы . . . . 3—49

Әһмәдов Б. В. И. Дал . . . . 2—102

Әһмәдов М. С. Вурғун әдәбијјатда сәнәт вә сәнәткарлыг һаггында . . . . 1—92

Әһмәдов М. Сәмәд Вурғун вә ССРИ халглары әдәбијјаты . . . . 3—93

Әһмәдов Н. Васитәсиз вә васитәли нитгин тәдриси һаггында . . . . 3—32

Әһмәдов С. Грамматик гајдаларын шакирдләрин мәнимсәмәләри үчүн әјләнчәли дил материаллары вә онлардан истифадә . . . . 1—17

Әһмәдова У. М. Раһимин лирикасынын тәдриси һаггында . . . . 2—45

Әһмәдов Ч. М. П. Вагифин «Дурналар» ше'ринин тәдриси һаггында . . . . 3—55

Әһмәдов Ч. С. Вурғун ше'рләринин тәдрисинә даир 1—77

Заһид Хәлил Н. К. Крупскаја ушаг мүталиәси вә әдәбијјаты һаггында . . . . 2—74

Зәрбәлијев И. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» әсәриндә дил хүсусијјәтләри . . . . 1—43

Кәлбәлијев Ә. Синтаксисин тәдриси просесиндә үслубијјат үзәриндә иш . . . . 2—15

Исмајылов Т. Ахшам мәктәбләриндә әдәбијјат фәннинин тәдриси вә зачотларын кечирилмәси . . . 4—85

Мирзәјев Һ. IV синифдә фантастиканын тәдриси просесиндә шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләрин ислаһ едилмәси тәчрүбәсиндән . . . . . . 1—34

Мирзәјев Һ. Шакирдләрин нитгиндәки диалектизмләр вә онлара гаршы мүбаризә јоллары . . . . 4—37

Мәммәдзадә Б. Фүзули ирсинин тәдрисиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән мә'луматларын верилмәси . . . 4—92

Scanned with ACE Scanner

Мәммәдов Д. Әдәби әсәрләрин тәһлили просесиндә композисија вә сүжетин өјрәдилмәси . . . . 1—61

Мәммәдова Н. Рус мәктәбләриндә шакирдләри Азәрбајҹан дилиндән лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк тәҹрүбәсиндән . . . . 4—15

Мәммәдов Ш. «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун тәдриси . . . . 1—105

Мәммәдов Ш. А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ринин шифаһи халг әдәбијјаты илә әлагәли тәдриси . . . . 4—67

Мәҹидов М. Сөз дахилиндә гоша самит сәсләрин әдәби тәләффүзү үзәриндә иш . . . . . . 4—10

Новрузов Р. Исмин тә'сирлик һалында мүәјјәнлик, гејри-мүәјјәнлик мә'налары вә онларын тәдриси тәҹрүбәсиндән . . . . 2—33

Новрузов Т. М. Ә. Сабир ирси һаггында әдәби тәнгиди фикирләр вә онларын шакирдләрә чатдырылмасы . 2—52

Нуриjева М. М. Һүсејнин романларында ишләдилмиш терминләр вә онларын тәдриси һаггында . . 3—87

Рзајева К. Сөзүн чохмә'налылығынын тәдрисинә даир . . . . 1—29

Рзајев Т. «Өлүләр» комедијасынын өјрәдилмәсиндә техники васитәләрдән истифадә тәҹрүбәсиндән . . 3—73

Рәһимов С. Сәрбәст ше'рин бә'зи нәзәри мәсәләләринин тәдриси һаггында . . . . . . 3—62

Сәмәдов А. Муса Ҹәлилин «Гушчуғаз» ше'ринин тәдриси тәҹрүбәсиндән . . . . . . 4—43

Сарыјев Ә. Әдәбијјат фәнининин тарихлә әлагәли тәдриси . . . . 4—48

Сәфәров Ш. Әдәбијјат дәрсләриндә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин тәдриси . . . . 4—60

Тағыјев М. Комментарили чалышмалар вә комментарили јазыларын апарылмасына даир . . . . 1—50

Фәрәҹов Ә. Синтактик мәфһумларын шакирдләрә мәнимсәдилмәсинә даир . . . . . . 3—3

Һаҹыјев А. Мәктәбдә ваһид орфографик режим . 2—41

Һәкимов М. И. «Короғлу» дастанынын топланмасы, нәшри вә тәдгиги . . . . 1—99

Һәсәнов М. Көркәмли алим вә мүәллим . . . 2—98

Һәсәнов М. Хүсусиләшмәләрин тәдриси һаггында . 2—28

Һәсәнов Һ. Пароним сөзләрин тәдриси һаггында . 2—39

Һүсејнова С. Азәрбајҹан дилинин тәдриси просесиндә лүғәт үзрә апарылачаг ишин илкин шәртләри . 1—55

Һүсејнов Х., Әлијева Н. Әдәбијјат дәрсләриндә ана образынын өјрәдилмәси . . . . 2—58

Ҹаббарова Ә. Үслуб сәһвләри вә үслуби нормалар . 4—3

Ҹәфәров Т. Шакирдләрин рабитәли нитгинин техники васитәләрлә инкишаф етдирилмәси јоллары . 1—24

Шүкүров С. Дил вә үслуб һаггында . . . 4—25

Scanned with ACE Scanner

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **М. А. Асланов, А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, А. Һүсејнов, З. Сәмәдов, А. Еминов** (редактор мүавини).

Техники редактор **М. Тофиг.**

Чапа имзаланмыш 22/I-1976-чы ил. Кағыз форматы 60×84[1]/16 3,5 кағыз вәрәги. 6,61 чап вәрәги. ФГ 11515. Сифариш 6638 Тиражы 13.575.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with ACE Scanner

25 гәпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»
(Методический сборник)
Выпуск 4
(На азербайджанском языке)
Приложение к журналу
«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»
Баку — 1975

Scanned with ACE Scanner